

TÜSKÉS GÁBOR

A MAGYAR *FORTUNATUS*-VÁLTOZATOK

Az első eredeti német prózaregény két, egymástól jelentősen különböző változatban, a magyar irodalom két, egymást követő korszakában jutott el a közönséghez. Először egy verses feldolgozásban, amely az első német kiadás után mintegy hetven évvel, 1577 és 1583 között jelent meg,¹ míg az ettől független prózafordítás újabb hetven év múlva, 1651-ben látott napvilágot.² Míg azonban a verses változat nem jelent meg újra az 1930-as kritikai kiadásig, a prózafordítás számos további kiadást, ponyvakiadást, átdolgozást és modernizálást ért meg egészen a legutóbbi időkig. Paradox helyzet, hogy az eredetihez időben közelebb álló verses feldolgozás műfaját, tartalmát, szemléletét és esztétikai minőségét tekintve egyaránt jóval távolabb áll a német eredetitől, mint a későbbi prózafordítás.

A két *Fortunatus*-változat jelzi a magyarországi olvasóközönség irodalmi igényének viszonylag késői elmozdulását a verses, gyakran még énekelt históriától a verses regény, illetőleg a prózai olvasmány irányába,³ s mutatja az azonos forrásra visszanyúló szövegek eltérő irodalmi funkcióit. A verses adaptáció a magyar verses epika 16. századi történetének különleges darabja és a téma legkorábbi idegen nyelvű feldolgozása egy másik műfajban. Ez egyben aláhúzza a prózaregény nyitottságát más műfajok felé. A próza-

¹ *Az Fortunatusrol valo szép historia, ének szerént szereze...*, [Kolozsvar, Heltai Gáspárné, 1577–1583] (RMK I, 343 = RMNy 461); szövegkiadása: *Régi magyar költők tára: XVI. század*, kiad. DÉZSI Lajos, VIII, Bp., 1930, 337–499 (a továbbiakban: DÉZSI 1930). A kiadvány címlapmetszetéhez vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, Művészettörténeti Értesítő, 6(1957), 141–160, itt: 148, 40. kép; SZÁNTÓ Tibor, *A szép magyar könyv*, Bp., 1974, 71. kép. A címlapmetszet és a két illusztráció független a prózaregény 16. századi német kiadásainak fametszeteitől. Az 1509-es *Fortunatus*-kiadás illusztrációinak továbbéléséhez lásd Manuel BRAUN, *Illustration, Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700) = Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, eds. Karl A. E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden–Boston, 2005, 369–408. – A prózaregény fogalmához vö. Jan-Dirk MÜLLER, *Augsburger Drucke von Prosaromanen im 15. und 16. Jahrhundert = Augsburger Buchdruck und Verlagswesen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsgg. Helmut GIER, Johannes JANOTA, Wiesbaden, 1997, 337–352. – A tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiért Jankovics Józsefnek mondok köszönetet.

² *Az Fortunatusrol iratott igen szép nyajas beszédü könyvetske...*, [Löcse, Brewer], 1651 (RMK I, 848 = RMNy 2375); szövegkiadása: LÁZÁR Béla, *A Fortunatus-mese az irodalomban*, EPhK, 1890, II. pótk., 335–504, itt: 399–504 (a továbbiakban: LÁZÁR 1890).

³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 301 (BÁN Imre).

fordítás a legkorábbi 17. századi szépprózai elbeszélés magyar nyelven, mely fontos szerepet játszott a fikciós próza történetében. Jelentőségét növeli, hogy a magyar irodalomban nem született meg az egykorú események nyomán írt, a korabeli viszonyokat bemutató, pikareszk motívumokra épülő barokk regény.⁴ A prózaregények fordításai nagymértékben hozzájárultak a szépprózai stílus kibontakozásához, s előkelő hely illeti meg őket a regény 17. századi előzményei között.

A két *Fortunatus*-változatot együtt, nemzetközi összefüggésben – egyetlen korai kivételtől eltekintve⁵ – eddig nem vizsgálták, annak ellenére, hogy módszeres összevetésük a német eredetivel hozzájárulhat a kora újkori német–magyar irodalmi kapcsolatok történetének jobb megismeréséhez. Az elemzés elősegítheti a tárgy- és recepciótörténeti összefüggések mélyebb megértését, hozzájárulhat a verses feldolgozás és a próza fordítás eddigénél pontosabb irodalomtörténeti elhelyezéséhez, egyben serkentheti a magyar változatok és a korabeli más nyelvű adaptációk viszonyának meghatározását. Míg az angol, cseh, lengyel és jiddis nyelvű *Fortunatus*-adaptációkról már készültek összehasonlító tanulmányok,⁶ a magyar változatokról nincs ilyen áttekintés.

A munkát jelentősen nehezíti, hogy a két szöveg kritikai kiadása közül az egyik 1890-ben, a másik 1930-ban jelent meg, s egyik sem felel meg a mai történeti-kritikai igényeknek. A próza fordítást kiadó és disszertációjának eredményeit németül is publikáló Lázár Béla tévedéseinek egy részét a későbbi kutatás ugyan helyreigazította, ez azonban nem jelent meg német nyelven.⁷ A Hans-Gert Roloff-féle *Fortunatus*-kiadás függelékében közölt bibliográfia regisztrálja ugyan a magyar nyelvű verses változatot, de nem a feldolgozások, hanem a fordítások között tünteti föl, s nem jelzi a próza fordítás összes kiadását sem.⁸ Az *Enzyklopädie des Märchens Fortunatus*-szócikke meg sem említi a verses feldolgozást, amely pedig éppen a népszerű elbeszélő témák és motívumok története szempontjából nem elhanyagolható.⁹ A prózai változat modernizált szövege kétszer

⁴ Uo., 304.

⁵ LÁZÁR 1890, 362–372; Béla LÁZÁR, *Über das Fortunatusmärchen*, Ungarische Revue, 13(1893), 334–348; 15(1895), 461–477, 692–716, itt: 469–477; vö. továbbá Uő, *Über das Fortunatus-Märchen*, Leipzig, 1897.

⁶ A. F. LANGE, *On the Relation of Old Fortunatus to the Volksbuch*, Modern Language Notes, 18(1903), 141–144; Josef HRABÁK, *Zum stilistischen Aufbau des tschechischen „Fortunatus“*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin: Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 16(1967), 759–762; *Fortunatus*, k vydání připravil a úvod napsal Josef HRABÁK, Praha, 1970; Josef MATL, *Deutsche Volksbücher bei den Slawen*, Germanisch-Romanische Monatsschrift, N. F., 5(1955), H. 3, 193–212; Jurij STRIEDTER, *Der polnische „Fortunatus“ und seine deutsche Vorlage*, Zeitschrift für slavische Philologie, 29(1961), 32–91; *Fortunatus: Die Bearbeitung und Umschrift eines spätmittelalterlichen deutschen Prosaromans für jüdisches Publikum*, Hrsg. John A. HOWARD, Würzburg, 1991.

⁷ BLEYER Jakab, *Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije*, EphK, 31(1907), 729–746; vö. HEINRICH Gusztáv, *A Fortunatus-mese eredete*, ItK, 26(1916), 153–157.

⁸ *Fortunatus: Studienausgabe. Nach der editio princeps von 1509, mit Materialien zum Verständnis des Textes*, Hrsg. Hans-Gert ROLOFF, Stuttgart, 1981, 340–342.

⁹ *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, V, Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, 1987, Sp. 7–14 (Hans-Jörg UTHNER).

is megjelent az 1980-as években;¹⁰ ezek fő érdeme, hogy újból hozzáférhetővé tették az eredeti szöveget, megkezdték az újraértékelést és ráirányították a figyelmet a mű esztétikai értékeire.

A verses feldolgozás keletkezése és műfaj történeti kontextusa

A verses feldolgozás költője jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a német prózaregény szerzője, annak ellenére, hogy a szövegben elég sokat elárul magáról, s társadalmi helyzete, érdeklődése, műveltsége és szellemi képességei viszonylag pontosan meghatározhatók. A személyével kapcsolatban eddig felmerült egyetlen nevet, Heltai Gáspárét, a későbbi kutatásban különböző okok miatt elvetették, illetőleg kevésbé tartották valószínűnek szerzőségét.¹¹ Heltai szerzősége nagy biztonsággal kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a prózájában fellelhető jellegzetes germanizmusoknak¹² nincs nyomuk a verses feldolgozás szövegében. Heltai nevének fölvetését az is motiválhatta, hogy a mű néhány évvel halála után, az ő nyomdájában látott napvilágot. Ez a tény azonban inkább nehezíti az azonosítást, mivel a Heltai-nyomda törekedett a következetes írásmód alkalmazására kiadványaiban, s a szöveg nyelvi, helyesírási sajátosságai nem adnak támpontot a szerző meghatározásához.¹³

A 16. századi verses históriák, fordítások és átköltések szerzői többnyire nyomdászok, papok és iskolamesterek voltak, s a verses *Fortunatus* költőjét is minden valószínűség szerint a protestáns lelkészek körében kell keresnünk.¹⁴ A szöveg tanúsága szerint nem volt átfogó humanista műveltsége, de kedvelte az ismert antik és bibliai példákat, hivatkozásokat, s határozott írói elképzeléssel és szerzői tudatossággal, a reformáció irányzatai belül közelebből nem meghatározható felekezeti öntudattal és kialakult erkölcsi nézetekkel rendelkezett. Lehetséges, hogy evangélikus volt, mivel a szentek példáját említi a házassággal kapcsolatos egyik fejtegetésében (1777–1778). Maga állítja, hogy járt Szebenben, az erdélyi szászok egyik központjában, s ott ismerte meg Fortunatus

¹⁰ *Fortunatus és Magelóna históriája*, gond., bev., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1984, 23–189; *Magyar elbeszélők: 16–18. század*, vál. GYENIS Vilmos, S. SÁRDI Margit, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1986 (Magyar Remekírók), 204–324, 1072–1077.

¹¹ LÁZÁR 1890, 366–369; DÉZSI 1930, 496.

¹² VELCSOV Mártonné, *Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben (Az elbeszélő múlt vallomása)*, Nyelvészeti Dolgozatok (Szeged), 171. sz. (1979), 47–70.

¹³ Molnár József szűkszavú megjegyzése szerint „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító.” MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Bp., 1963, 112. A közölt táblázatok tanúsága szerint azonban Molnár csupán a fő nyelvi tendenciákat vizsgálta. Szathmári István kérésre ismét megvizsgálta a szöveg nyelvi sajátosságait és összevetette ezeket Heltai műveivel. Következtetése szerint Heltai nyelvének fontos vonásai hiányoznak, illetőleg másként fordulnak elő a *Fortunatus* szövegében. Vö. továbbá B. GERGELY Piroska, *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*, Magyar Nyelvjárások, 38(2000), 41–50.

¹⁴ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR 1890, 340; DÉZSI 1930, 495–496.

történetét: „Gondolatból azért nem szinte ezt irtam, / Ezt irtván németből Szebenben hallottam” (3399–3400).¹⁵

A költőt érdekelte a népek és nyelvek eredeztetése, köztük a magyaré, foglalkoztatta a nemesség keletkezésének kérdése, s kemény szavakkal bírálta a deák rend irigységét, a királyok és nemesek házassági szokásait. Jól ismerte és a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasság igazolására beillesztette művébe Telamon király 1578-ban Kolozsvárott megjelent históriájának összefoglalását. Egyik megjegyzése szerint nemcsak értett németül, de németek között is forgott (612). A magyar múlttal és jelennel kapcsolatos szórványos utalásai határozott, de bizonyos távolságtartást jelző magyarságtudatról tanúskodnak. Munkájával kettős célt tűzött maga elé: tanítani és szórakoztatni akarta olvasóit, közülük is elsősorban az ifjakat és az udvari rend tagjait.

A feldolgozás megjelentetését kellően indokolt megfontolások alapján az 1577–1583 közötti évekre tette a kutatás.¹⁶ Ami a szöveg keletkezési idejét illeti, elvben nem zárható ki az 1578 előtti keletkezés sem, mivel a verses históriák egy részét megjelenésük előtt több évvel, sőt évtizeddel korábban szerezték. Ebben az esetben azonban fel kellene tételeznünk Telamon király a szövegben idézett históriájának egy mára elveszett korábbi kiadását, illetőleg kézíratos formában való ismeretét.

A szerző többször utal német forrására a szövegben (pl. 267, 727).¹⁷ Dézsi Lajos fölvetése, mely szerint a feldolgozás forrása lényegesen különbözhetett a német „népkönyv”-től, „talán annak csak kivonata volt”,¹⁸ nem állja meg a helyét, mivel a prózaregénynek 1583 előtt nem készült kivonatos változata. Az ún. frankfurti csoport kiadásai tartalmazznak ugyan kisebb rövidítéseket, ezek azonban nem érintik az elbeszélés menetét.¹⁹ A feldolgozás szerkezeti és tartalmi szempontból egyaránt nagymértékben eltávolodott az eredetitől, a cselekmény elemeinek csak egy részét vette át, ezért ebben az esetben nincs értelme felvetni a forrásul használt konkrét kiadás kérdését. Csupán feltételezhető, hogy a használt kiadás nem az első kiadást viszonylag pontosan követő ún. augsburgi csoportból, hanem az 1551-től kezdődő ún. frankfurti csoportnak a feldolgo-

¹⁵ A szövegbeli számok a továbbiakban a Dézsi-féle kiadás sorszámozására utalnak. – A német nyelvű *Fortunatus*-kiadások Erdélyben fennmaradt jelenleg ismert egyetlen példánya a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: *Fortunatus mit seinem Seckel und Wuensch-Huetlein, Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen, in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt, Mit schönen Figuren gezieret*, h. n., é. n. Jelzet: U 73.271. A címleírás alapján a példány a Roloff-féle bibliográfia egyik év nélküli, 17. századra datált kiadásával azonosítható, melyből a Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin őriz további példányt. *Fortunatus* (8. jegyzet), 328. A tartós használat nyomait mutató kolozsvári példány címlapján „Sz. K. Szász István” tulajdonosi bejegyzés olvasható, a 146–147. lapok közé láthatóan beillesztettek néhány kézírásos levelet, de utólag kivágták. (Az autopsziát Tar Gabriella Nórának köszönöm.) – Az erdélyi szász lakosság történeti könyvtárainak jelenleg ismert katalógusaiban és könyvjegyzékeiben nem fordulnak elő német nyelvű *Fortunatus*-kiadások. (Verók Attila szíves közlése, mintegy 2000 lapnyi forrásanyag áttekintése alapján.) Vö. VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulmányai = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, 2006, 22–42.

¹⁶ Vö. az RMNy 461. sz. tétel megjegyzéseit.

¹⁷ LÁZÁR 1890, 371.

¹⁸ DÉZSI 1930, 497.

¹⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 47–50.

zás megjelenési idejéhez közeli kiadásai közül került ki. A megjelenést megelőző utolsó frankfurti kiadás 1570-ben látott napvilágot. A szöveg idézett utalása alapján a forrás közvetítésében számításba kell vennünk az erdélyi szász lakosság szerepét.

Az összesen 3408 tizenkét szótagú sorból, azaz 852 négysoros strófából álló verses *Fortunatus* a német prózaregény cselekménye és elbeszélő motívumai egy részének felhasználásával, átalakításával és jelentős mértékű kibővítésével készült, moralizáló célzatú szuverén átköltés. Műfaját tekintve sajátos átmenetet alkot a verses elbeszélés, a verses história (az ún. históriás ének) és a verses regény között; több szempontból az utóbbihoz áll közelebb. Különböző eredetű műfaji minták találkoznak össze benne, s ezzel jelzi a középkori verses elbeszélő formák továbbélését és lassú átalakulását a 16. század második felében.

A verses forma választását az magyarázza, hogy egyrészt jól megfelelt a szóbeli előadás követelményének. Másrészt ebben az időszakban a magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői kialakulása és a prózára való lassú áttérés miatt ez volt az anyanyelvű szövegek hagyományos formája, s a históriás ének konvenciórendszere volt a leginkább hozzáférhető a szerzőknek és az olvasóknak.²⁰ Míg Nyugat-Európában az elbeszélő versforma ekkor jórészt már túlhaladottnak számított és elsősorban prózai történetek voltak az udvari körök szórakoztató olvasmányai, Magyarországon az epika verses formájú maradt és továbbra is versben tolmácsolták a prózai történeteket.²¹ Elbeszélő szövegek utólagos megverselésére a 15–16. századi német irodalomban is vannak példák, a szláv népeknél pedig még a 17–18. században is készültek prózaregények verses feldolgozásai.²²

A sajátos magyarországi helyzet fő oka, hogy csak a 16. század második felében alakult ki olyan széles írástudó réteg, amely számottevő mennyiségben igényelt anyanyelvű, világi tárgyú szépprózai olvasmányokat.²³ Magyar nyelvű szépprózai elbeszélést alig fél tucatot ismerünk ebből az időszakból, ezek is szinte kivétel nélkül fordítások, s a 16. században néhány kivétellel mindaz, ami nem szorosabb értelemben vett tudomány volt, Nyugat-Európa-hoz viszonyítva archaikus módon, versbe foglalva jelent meg.²⁴ A verses epikus formák, azon belül a históriás énekek alkották az irodalmi termés mennyiségileg meghatározó részét, melyek regényes válfaja a század második felében érte el virágzását. A verses regényes históriák, moralizáló történetek és krónikás énekek jelentős része a Heltai-nyomdában jelent meg; az ezeket tartalmazó kiadványok száma az 1570-es évektől nőtt meg ugrásszerűen. A verses regény kialakult formában a 17. század első évtizedében tűnt fel először.

²⁰ A továbbiakhoz lásd ORLOVSZKY Géza, *A históriás ének = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007, 310–322.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 442–443.

²² *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, III, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–New York, 2003, 770–771; MATL (6. jegyzet), 197.

²³ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1133.

²⁴ BEÓTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I, Bp., 1886, 82.

A *Fortunatus* szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy a verses históriák hatékonyan terjesztették az irodalmi műveltséget, és sokoldalúan előkészítették a magyar nyelvű humanista költészet kibontakozását.²⁵ Nagymennyiségű népszerű olvasmányanyagot bocsátottak rendelkezésre, formai újításokat eredményeztek, s mindkét irányban közvetítettek a szájhagyomány és az írásbeliség között. Jelentős részben az európai irodalomban jól ismert antik, bibliai, középkori és humanista témákat dolgoztak fel, s gyakran már meglévő prózai műveket költötték át versben. A források többnyire klasszikus auktorok nyomán született antik és késő-antik történetek, szerelmi kalandregények, középkori példázatgyűjtemények és reneszánsz novellák, köztük például a *Gesta Romanorum*, Boccaccio, Paolo Giovio, Aeneas Sylvius Piccolomini és Guido da Columna munkái. Antik eposzt és latin nyelvű humanista drámát is átdolgoztak verses históriában. Héliodórosz *Aithiopiká*ját a német fordítás közvetítésével dolgozták fel verses regényben a 16–17. század fordulóján vagy a 17. század elején. A különböző témák és műfajok gyakran egy művön belül is keverednek egymással.

A *Fortunatus* szerzője szempontjából sem közömbös, hogy a históriaköltők között találhatók humanista műveltségűek, akik gyakran latin nyelvű munkákat is írtak. Névtelességüket többnyire az óvatosság motiválta, s előfordul, hogy az elbeszélte történet vagy annak részlete a szerző sorsát példázza.²⁶ A történetek bővítése didaktikus, moralizáló és erotikus részletekkel, bibliai, mitológiai és történeti tárgyú exemplumokkal általános gyakorlatnak számított. A világi témák és korabeli események megverselése az 1560-as évektől jutott túlsúlyra, s az oktató, moralizáló szándékot lassan háttérbe szorította a szórakoztató célkitűzés. Az énekelt verses históriák műfaja a század vége felé erős hanyatlásnak indult: az énekvers-hagyomány és az énekelt olvasás gyakorlata visszaszorult, a szövegek terjedelmének megnövekedésével megszülettek a műfaj kereteit feszegető alkotások, s a század utolsó harmadában kísérletek történtek az olvasásra szánt epikus versszöveg kialakítására. A verses *Fortunatus* az egyik ilyen kísérletnek tekinthető.

Szerkezeti és cselekménybeli különbségek

A verses feldolgozás csak az alaptémában emlékeztet *Fortunatus* kalandos történetére,²⁷ s a magyar szerző a kor gyakorlatának és a műfaj hagyományainak megfelelően²⁸ csupán nyersanyagként használta és alaposan átköltötte a prózaregényt. Megtartotta az életrajzi alapformát, az utazás alaprégét azonban erősen redukálta.²⁹ Nagymértékben leegyszerűsítette, átalakította és más irányba terelte az elbeszélés szerkezetét; összevonta és tömörítette a cselekmény menetét; megváltoztatta annak tagolását és módosította a

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 404–405, 523–536.

²⁶ Vö. 20. jegyzet.

²⁷ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 7. – DÉZSI 1930, 494–495. csupán a fontosabb eltérések egy részét vette számba.

²⁸ *Széphistóriák*, utószó KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1975, 201–202.

²⁹ Vö. Renate WIEMANN, *Die Erzählstruktur im Volksbuch Fortunatus*, Hildesheim–New York, 1970, 22–35.

főszereplő jellemét. Több mellékszereplőt és fontos részletet elhagyott; rendkívül rövidre fogta Fortunatus fiainak történetét; ugyanakkor jelentős mennyiségű új, az eredetiben nem szereplő antik, bibliai, történeti és más tudós utalást, aktuális megjegyzést, magyar vonatkozást, elbeszélő motívumot, önálló miniatűr elbeszélést és erkölcsi fejtegetést toldott be.³⁰ Leegyszerűsítette Fortunatus európai vándorlásának útvonalt, jórészt mellőzte, illetőleg megváltoztatta a hely- és személyneveket, s nem kis mértékben alakították a szöveget a fölvetett erkölcsi problémák. Az elbeszélő témák és motívumok felhasználásában nagyrészt hasonló módon járt el, mint a német szerző, azaz tetszőlegesen variált, kontaminált, változtatott meg régi és illesztett be új motívumokat. A valóság elemeinek rovására a mesei vonásokat juttatta túlsúlyra, s Fortunatus alakját meseszerűvé, sőt mitikussá növelte. Mindezzel módosította a mű alaptendenciáját, s a gazdagság és bölcsesség dilemmája helyett a származástól független érvényesülést és becsületes életpálya modellt, valamint a szülők iránti gyermeki szeretet gondolatát állította a középpontba.

A szerkezeti összevetés tanúsága szerint az első kiadásban negyvennyolc, később ötven fejezetből álló prózaregénnyel szemben a feldolgozás összesen hét részre tagolódik. A részek különböző hosszúságúak, terjedelmük 256 és 892 sor között mozog.³¹ Az I. rész önálló betoldás: a rövid figyelemfelkeltést és témamegjelölést az emberiség és a nyelvek származásának elbeszélése, valamint a magyarok eredetéről, nyelvéről és vallásáról szóló fejtegetések követik. A II. rész foglalja magában a regény első tizenhat fejezetének anyagát a Konstantinápolyba (a magyar változatban: egy király udvarába) érkezésig, de a fejezetek egy részének megfelelője hiányzik, s a cselekmény némileg másként alakul. A III. rész öleli fel a következő három fejezetet a fogadás megbüntetéséig, de egy fejezet megfelelője hiányzik, s a magyar változat több ponton eltér az eredetitől. A IV. rész feleltethető meg a következő, [20.] fejezet tartalmának Fortunatus letelepedéséről Famagustában. A magyar változatban azonban a hős egy császár szolgálatába áll, aki hálából egyetlen lányát szánja neki feleségül, s a cselekményhez hosszú fejtegetés kapcsolódik a királyok és nemesek házasságkötési rendtartásáról.

Jelentősen módosított formában a regény következő két fejezete szolgáltatta az V. rész anyagát Fortunatus lakodalmának leírásával. A VI. résszel a következő hat fejezet állítható párhuzamba, a lakodalmat követő mulatságtól az elrabolt süveg eredménytelen visszaszerzési kísérletéig a szultán által, a fejezetek egy részének azonban nincs megfelelője a magyar változatban, s a cselekmény részben másként alakul. Az utolsó, VII. rész feleltethető meg a következő két fejezet tartalmának, de itt csupán néhány motívum azonos, s új cselekményszál jelenik meg: Fortunatus visszatér szüleihez, apja bocsánatát kéri, s halálukig gondjukat viseli. A rész végén mindössze nyolc strófa foglalja össze a regény egész második részének tartalmát, Fortunatus fiainak tizenkilenc fejezetben előadott történetét, majd az eredetihez hasonlóan a tanulság megszívlelésére való felszólítás zárja az elbeszélést. A hét részre tagolás mutatja a szerző nagyfokú szerkesztői tudatos-

³⁰ Vö. LÁZÁR 1890, 370–371; DÉZSI 1930, 494–495.

³¹ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR 1890, 371–372; DÉZSI 1930, 496–497. Az RMNy 461. sz. tétel leírása tévesen hat részből állónak mondja a művet.

ságát: a prózaregény elbeszélésszerkezetét vizsgáló Renate Wiemann ugyanis a művön belüli szerkezeti elemek együttes figyelembevétele alapján – a fiúk történetének leszámításával – ugyancsak hét nagy szakaszra bontotta a cselekményt.³²

A tartalmi összevetés tanúsága szerint a magyar szerző elhagyta a regény fő cselekményelemeinek és motívumainak jelentős részét. Mindjárt a történet elején, a II. részben például nem közli Fortunatus apja elszegényedésének okát (ti. pazarló életmódját), s elhallgatja, hogy a flandriai gróf (a magyar változatban király) hiába próbálta megtudni az udvarából elijesztett Fortunatus hirtelen távozásának okát. Teljes egészében hiányzik a londoni utazás a Roberti-epizóddal, s elmarad Fortuna három kérése. Ugyanígy elmarad Fortunatus lóvásárlásának, elfogásának és szabadon bocsátásának története, valamint a Szent Patrik purgatóriumában tett látogatás leírása a Velencébe történt utazással együtt. A III. részből értelemszerűen hiányzik a szegény ember lánya kiházásításának epizódja, míg a IV. részben nincs nagyobb elhagyás. Az V. részben a cselekmény említett módosítása miatt nincs meg Nimian gróf három lányának bemutatása Fortunatusnak, s ugyanezen okból hiányzik Fortunatus és szolgájának tanácskozása arról, hogy melyik lányt válassza a három közül. A feldolgozásban Fortunatus csupán pompás palotát építtet magának, templomot és apátságot nem, s elmarad a Cassandrának jegyajándékba vett vár és város motívuma.

A VI. részben elmarad Fortunatus és Cassandra beszélgetése Fortunatus tervezett útjáról a pogányokhoz. Elmarad Fortunatus alexandriai látogatása, továbbá hogy India királya követet küld Fortunatushoz az elloptott süveg visszaadása érdekében. Végül a VII. részben Fortunatus értelemszerűen elhallgatja Fortuna három kérését fiai előtt, s itt található a már említett legjelentősebb összevonás a fiúk történetéből.

A magyar szerző számos ponton módosította az elbeszélés menetét, s új cselekményelemeket és elbeszélő motívumokat illesztett a történetbe. Ilyen mindjárt az I. részben az emberiség vízőzön utáni őstörténetének elbeszélése. Az elbeszélésbe a költő beleszővi néhány európai nyelv fiktív eredeztetését, az ázsiai népekről szólva megemlíti a maguknak óriási talpukkal árnyékot tartó emberek motívumát, s utal a „magyarok nyakán” jelenleg élő ázsiai népekre, azaz a török hódításra. Előadja a magyar nyelv állítólagos babiloni eredetét és rokonságát az avarok és hurik (hunok) nyelvével, megemlíti a magyarok származásáról vallott nézeteket Khám és Nimród, illetve Jáfet nemzetségéből. Beszél a magyarok őseinek hitetlenségéről, pogány vallásáról, továbbá arról, hogy új hazájukban Isten Jáfet fiainak értelmére hozta őket. Végül levonja a következtetést: Noé átka csak külsőleg fogott a magyarokon, azaz Isten nem veszejtette el, csak vétkeikért ostromozta őket. A történetnek ez az „ab ovo” kezdése, bibliai alapú mitizációja és genealógiai igazolása hőseik sajátosság, amely hozzájárul Fortunatus alakjának megnöveléséhez, aláhúzza az egész elbeszélés fikcionalitását és közelebb hozza az eseményeket a magyar közönséghez.

A II. rész elején Fortunatus származását az eredetitől eltérően adja elő a szerző, mondván: bizonytalan, hogy az olasz nemzetből való-e, vagy apja csak megtelepedett

³² WIEMANN (29. jegyzet), 72–84; vö. LÁZÁR 1890, 350–360.

jövevény volt Olaszországban. Ezt Bizánc és Róma alapításának vázlatos elbeszélése követi, majd a nemesi rend eredetét fejtegeti. Az egyik közbevetés szerint korábban a magyaroknál sem volt ismert a nemesség, hanem a fejedelem adott „jószágot” a vitézeknek, mint az a török népeknél ma is történik. Ezt követően Fortunatus egész történetét a történelem előtti időbe transzponálja az elbeszélő, mondván: egy császár „Úrszületet előtt” egyik vitéz szolgáját, azaz Fortunatus majdani apját főnek tette meg a többi között, lakóhelyet adott neki „az városban”, s ő a császári udvarból választhatott magának feleséget. Ciprust, Famagustát és a szülők nevét nem említi. Fortunatus és apja párbeszédét tervezett vándorlásáról megelőzi a fiú anyjához intézett kérdése apja szomorúságának okáról. Útra kelésével Fortunatus célja az, hogy meggazdagodván egyszer majd gondoskodhasson szüleiről. A flandriai gróf helyett egy király főkomornyikjának szolgálatába áll, akinek halála után a király megteszi komornyiknak és fő tanácsosának. Elijesztése a királyi udvarból azonos okból és nagyjából hasonló módon megy végbe, mint a regényben; a 15 korona arany helyett ötszáz forintért, s a magyar szerző elhallgatja a ravasz szolga nevét.

A medve megölését új mesei motívumként egy oroszlán és egy sárkány megölése követi, s Fortunatus kivágja mindhárom állat nyelvét. Fortunával egy kútnál találkozik, s a kapott erszényt rútsága miatt először eldobja, majd mégis felveszi. Fontos különbség, hogy Fortuna nem sorolja fel adományait, s nem kínálja fel a választás lehetőségét. Felszólítására, hogy kérjen valamit, Fortunatus csak annyit mond, hogy apját sem tudja táplálni, mire Fortuna átadja az erszényt. Így tehát nem jön létre konfliktushelyzet, s elmarad a bölcsesség, a gazdagság és a többi adomány közti választás motívuma, ami a prózaregény egyik központi gondolata. A három szakrális-vallási-karitatív jellegű kérés elhagyása jelzi Fortuna keresztény patróna-szerepének mellőzését, és mesei vonásait állítja előtérbe.³³

Egy városba érve rongyos ruhája miatt a fogadós az istállóba utasítja Fortunatust, mire ő bőséges alamizsnát ad a koldusoknak. Egyiküket felfogadja szolgának, akinek a neve nem Lüpoldus, hanem Péter. A fogadósnak bőkezűen fizet, aki erre bocsánatát kéri és befogadja. Fortunatus nagy sereget gyűjt, egy király udvarába megy, s mivel Péter nem talál szállást a városban, maga a király ad helyet neki egyik házában.

Az eredetitől nagyrészt eltérően alakul az egész III. rész cselekménye. Fortunatus gazdagon megvendégeli a király szolgálait, majd a király ebédre hívja, mire ő is meghívja a királyt udvarával együtt. Vetélkedésből többször kölcsönösen megvendégelik egymást, míg végül a király – látva Fortunatus kifogyhatatlan gazdagságát – megjegyzi, s meghagyja Fortunatus szállásadójának, rabolja el és vigye el neki a vagyonát. Ez megtörténik, de kifogyhatatlan erszénye révén Fortunatus újabb, még gazdagabb ebédet készítet a királynak. Mindez háromszor megismétlődik, míg végül Fortunatus rájön a gazda álnokságára, de nem törődik vele. Amikor a gazda negyedszer visz el mindent, megtalálja az erszényt is, de rútsága miatt elhajítja. Fortunatus megleli az erszényt, és ismét nagy ven-

³³ Hannes KÄSTNER, *Fortunatus – peregrinator mundi: Welterfahrung und Selbsterkenntnis im ersten deutschen Prosaroman der Neuzeit*, Freiburg, 1990, 46–48.

dégséget rendez. Miután elbúcsúzik barátaitól, elfogatja és négyfelé vágatja a gazdát, teste maradványait szétszórátja, s otthagyja a királyt. Az eltérések nyilvánvalóak: a magyar változatban nincs szó a konstantinápolyi császárkoronázásról; a gazdát nem Fortunatus szolgálja öli meg már a második lopási kísérlet alkalmával, s a gazda testét nem kútba rejtik.

Az eredetitől eltérően alakul a történet folytatása a IV. részben. Fortunatus le akar telepedni, ezért egy császár szolgálatába áll. Szülei is a császár egyik városában élnek, de Fortunatus ezt elhallgatja. Sorra legyőzi a császár ellenségeit, és több országot annak uralma alá hajt. Hűsége miatt a császár teljesíteni akarja minden kívánságát, s egyetlen lányát neki szánja feleségül.

Az V. rész elején a császár hívatja, s felszólítja, kérjen tőle. Fortunatus először csak egy házhelyet kér, mire a császár neki adja az egész várost, melyben szülei laknak. Másodszorra egy kis jószágot kér, végül harmadszor a császár lányát kéri, s őt is megkapja. A császár levélben tudatja szomszédaival lánya kiházását és meghívja őket az eljegyzésre. A levél fő gondolata a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasságkötés helyességének igazolása. Megtörténik az egybekelés, majd a császár felesége megáldja a fiatalokat. Fortunatus olyan palotát építtet Péterrel, melynek nincs párja a világon. Amikor a palota elkészül, meghívja a császárt vendégeivel együtt a menyegzőre. Együtt indulnak, de a város határába érve Fortunatus bejelentés nélkül előre megy, hogy megbeszélje Péterrel a vendégek elhelyezését, majd nagy sereggel visszaindul a császár fogadására. A császár megijed a sereg láttán, mivel ellenségnek véli, s megáll. Fortunatus egyedül megy a császár elé, aki erre megnyugszik, s bocsánatot kér a bizalmatlanságért. A palotába érve Fortunatus mindenkinek megmutatja szállását, nagy mulatság következik, majd a császár az istenek áldását kéri az ifjú párra. Három napig mulatnak; Fortunatus császárrá akarják emelni. Ebben a részben csupán a házasságkötés és az uralkodó lakodalomba történt meghívásának motívuma állítható párhuzamba a prózaregény megfelelő cselekményelemeivel. Alapvető különbség, hogy Fortunatus nem a Famagusta közelében lakó, elszegényedett gróf három lánya közül választ feleséget, hanem a császár lányát kapja jutalmul szolgálataiért.

A VI. rész elején a császár három hónapig marad Fortunatusnál, majd hazamegy. Nem sokkal első fia, Andalosza születését követően meghal a császár és felesége, s Fortunatus közakarattal császárrá emelik. Tovább növeli országát, majd megszületik második fia, János. Fortunatus hall két szomszédos király gazdagságáról; egyiküknek Ázsiában és Afrikában vannak birtokai. Fortunatus meglátogatja, és gazdagabbnak bizonyul nála. A másik India királya, aki meghívja magához Fortunatus, s felajánlja, gazdagságuk döntse el, melyikük uralkodjék ezután a másikon. Vén szolgálai tanácsára Fortunatus kevés kísérettel az egyik úton indul a királyhoz, egy másik úton megy a gyalogos sereg, s egy harmadikon a lovasok. Mindegyik seregben azt a hírt keltik, hogy ott van Fortunatus, majd a seregek egy rejtkehelyen találkoznak.

A király megvendégeli látogatóját, s megmutatja neki kincseit, melyeket egy nagy hegy alatt, „kilenc börtben” rejtett el. A kilencedik „börtben” egy ládából előveszi a varázssüveget, megmondja a „hasznát”, mire Fortunatus látja, engednie kell. Fortunatus

népéhez megy, majd mégis visszafordul a királyhoz, s arra hivatkozva, hogy elfelejtette a süveg színét és formáját, kéri, mutassa meg neki még egyszer. A király kezébe adja a süveget, mire ő a fejére teszi, népe között terem és gyorsan eltávozik az országból. A király üldözésére akar küldeni, de látván a hatalmas sereget, lemondanak róla. Fortunatus levelet ír a királynak és felszólítja: most már ő a gazdagabb, engedelmeskedjen neki. Az eredetiből átvett néhány motívum mellett ebben a részben különösen szembevető a motívumok variálása és kontaminálása új elbeszélő motívumokkal. Fortunatusból az eredetitől eltérően császár lesz, s teljesen új elem az Indiába vezető úton alkalmazott hadicsel, a süveg csellel történt megszerzése és Fortunatus királyhoz intézett levele hazatérését követően. A hős keleti útjának fő motivációja a regényben az „otiositas” és a „curiositas”,³⁴ ami itt teljesen hiányzik; a két utazás egyedüli oka a nagyobb gazdagság bizonyítása.

Csaknem teljesen új az utolsó, VII. rész cselekménye. Fortunatus beszámol barátainak az indiai király gazdagságáról, de a süvegről hallgat. Péterrel megkeresteti szüleit a városban, s ebédre készül hozzájuk. Az apa mentegeti magát szegénységük miatt, el akar menni a házból, de Péter nem engedi el őket. Háza népével együtt Fortunatus inkognitóban megy szülei házához, megmosdattatja és a fő helyre ülteti őket. Leülteti a vendégeket és elbeszéli, hogy apja és anyja az ő születése után szegényedett el. Megkérdezi apját, volt-e fia, aki erre megijed, majd elmondja életét, fia születését, eltávozását, s kijelenti, hogy már nem várja haza többé. A homlokán lévő jel alapján azonban anyja felismerni véli a fiát. Fortunatus erre felfedi kilétét, apja bocsánatát kéri, elmondja sorát, és halálukig tartó szolgálatát ígéri szüleinek. Felesége megöleli Fortunatus anyját. Fortunatus új ruhát hozat a szülőknek, a palotába viszi őket és együtt élnek egészen a szülők haláláig.

Ezután meghal Fortunatus felesége, s szomorúságában Fortunatus is megbetegszik. Sokáig él egyedül, majd halála közelségét érezvén gyermekeit Péterrel együtt népe és szomszédai oltalmába ajánlja. Fiainak elmondja a tarsoly és a süveg történetét és „hasznát”, s figyelmezteti őket, ne osztozzanak meg rajtuk. Mindkettőt kisebbik fiának, Jánosnak adja megőrzésre, mert ő eszesebb Andalosánál. Kéri fiait, feleségüknek se fedjék fel a titkot, s más előtt soha ne vegyenek ki pénzt a tarsolyból. Ha bátyja bajba kerülne, János küldje el neki a süveget. Végül Fortunatus meghal és eltemetik.

Csak nagyon távolról emlékeztet az eredetire a két fiú történetének rendkívül rövid összegzése a befejezésben. Eszerint Andalosa vándorlása során megszeret egy lányt, akinek elárulja a tarsoly és a süveg hasznát. A lány mindkettőt elcsalja tőle. Andalosa hazatér öccséhez, elmondja neki a történeteket, mire az megszidja, majd tanácsot ad neki, hogyan szerezze vissza a varázstárgyakat kalmárnak öltözve. Andalosa a tanácsnak megfelelően szerencsésen visszaszerzi mindkettőt, s a „Végre ha nem éltek, meghóltanak vala” mesei fordulattal zárul az elbeszélés. Az eredetihez viszonyítva fontos különbség, hogy a magyar változatban az ismeretlen nevű lány mindkét varázsserejű tárgyat elcsalja

³⁴ *Uo.*, 106.

Andalosától, nincs szó a lány megbüntetéséről, Andalosa elfogásáról, a süveg elégetéséről, az erszény erőszakos elvételéről, Andalosa megöléséről és a két gróf kerékbe töréséről.

Mindez mutatja, hogy a magyar szerző tudatosan törekedett a szerkezet és a cselekmény egységének biztosítására, amikor kiküszöbölte a német eredeti néhány gondolati és cselekménybeli következetlenségét, elhagyta az összefüggéstelen mellékmotívumokat, s az epizódok laza felsorakoztatása helyett szigorúbb szerkesztésmódot alkalmazott. A Roberti-epizód elhagyása például a kereskedő-motívum csaknem teljes mellőzésével függhet össze, míg az elijesztési jelenet jó alkalmat kínált az irigységről szóló fejtegetésekre. Az áttekintés jelzi azt is, hogy a magyar szerző máshova helyezte az erkölcsi tanítás súlypontját. A bölcsesség gondolata például csak annyiban van jelen, hogy az ifjú Fortunatus mindig megfogadja szolgája bölcs tanácsát, a gazdagság pedig csupán eszközként szolgál a felemelkedésre és a szülők megsegítésére. Az a tény, hogy a szerző elhallgatja Fortunatus apja elszegényedésének okát, önmagában is jelzi, hogy a gazdagsággal való bánásmód nem központi probléma a műben. Ennek megfelelően hiányzik Fortunatus élete végén megfogalmazott panasza a gazdagság önmagában való haszontalanságáról; a cselekmény nem erre a tanulságra épül.

A társadalmi háttér és a szereplők funkcióbeli különbségei

A feldolgozás egészen más történeti, társadalmi és gazdasági feltételek között készült, mint a prózaregény. Ennek következtében számos hangsúlyeltolódás következett be az elbeszélésben. A történeti háttér elhalványulása és a fiktív elemek megerősödése mellett megfigyelhető, hogy a feldolgozás jóval szűkebb társadalmi spektrumot mutat be, mint a prózaregény. Az utóbbi egy funkcionálisan nagymértékben differenciált társadalmat és gazdaságot ábrázol, s felvonultatja szinte minden réteg képviselőjét.³⁵ Míg itt pontosan megnevezett városok hosszú sora alkotja az események színhelyeit, a magyar változatban „a város”, a városi környezet csak háttérként jelenik meg. A gazdagság fontos motívum, de nem a pénz a világ egyedüli mozgatója, s a kereskedők tevékenysége és a pénz által meghatározott, új gazdaság erősen háttérbe szorul a cselekményben.³⁶ Jóval hangsúlyosabb a „jószág”, azaz a föld birtoklása, az uralkodók és alattvalóik közti viszony ábrázolása. Fortunatus apja nem polgár, hanem egy császár vitéz szolgája, s végül maga Fortunatus is császár lesz. Az udvari, lovagi, nemesi környezet sokkal erőteljesebben van jelen, mint az eredetiben többször hangsúlyozott polgári normák és önértelmezés. A polgárság emancipációs törekvései csupán közvetve, a nemesi rend keletkezésével és a házassággal kapcsolatos erkölcsi fejtegetésekben jutnak kifejezésre. A feudális-nemesi társadalom kezdődő bomlására utal a szerző nyílt bírálata a nemesség, a deák rend és a katolikus egyház ellen, s hogy a születésen alapuló kiváltságokkal szemben a szolgálattal szerzett érdemeket hangsúlyozza. Mindez megfelel a nyugat-európai viszonylatban ek-

³⁵ Manuale BRAUN, *Ehe, Liebe, Freundschaft: Semantik der Vergesellschaftung im frühneuzeitlichen Pro-saroman*, Tübingen, 2001, 102–103.

³⁶ Vö. Fortunatus (8. jegyzet), 272–273.

kor már archaikusnak számító, későfeudális magyar társadalmi viszonyoknak, egyben jelzi a hagyományos társadalom kezdődő átalakulását.

A magyar szerző leegyszerűsítette a szereplők rendjét, s a megmaradt szerepét részben megváltoztatta. Két szereplőnek, Fortunatus szolgájának és egyik fiának magyar nevet adott, amivel közelítette őket a magyar olvasóhoz. Andolosia nevét Andalosára módosította. Míg a prózaregényben három generáció egy-egy tagja a központi alak, s Fortunatus a cselekmény kétharmadát hordozza, a feldolgozásban egyedül ő áll az egész cselekmény középpontjában. Mindkét műben ő az egyetlen példa értékű, pozitív figura, de míg az eredetiben rendkívül összetett alak, aki hosszú tanulási folyamaton megy át, a feldolgozásban egy típust képvisel és a tanulási folyamat jelentősen lerövidül.³⁷ A regényben lényegében mindvégig megmarad a polgári, kereskedői szférában, míg a feldolgozásban nem kereskedőként boldogul, hanem királyi, majd császári szolgálatba szegődött vitézként emelkedik egyre feljebb, míg végül maga is császár lesz. A német Fortunatus csaknem kizárólag pénze révén jut hatalomhoz és megbecsüléshez, a feldolgozásban személyes rátermettsége, hűséges szolgaként szerzett érdemei, pozitív erkölcsi tulajdonságai és saját szolgája tanácsainak következetes megfogadása egészítik ki gazdagságát. Az alacsony származású, kezdetben könnyelmű hős, aki később mintaszerű harcossá válik, királylányt vesz feleségül és végül uralkodóvá lép elő, a középkori eposzi hős jellegzetes típusát képviseli.³⁸

A következetesen funkcionalizált, jól körülhatárolható csoportokat alkotó mellékszereplők egy részének elhagyása, újakkal történt helyettesítése, tipizálása, anonimizálása és funkciójának módosítása Fortunatus alakjának megnövelését szolgálja. Szolgájának szerepe egyértelműen fontosabbá válik: a hős ismételten az ő tanácsára cselekszik helyesen, s Fortunatus útmutatása alapján ő építteti föl annak palotáját. Ugyancsak fontosabb lesz a szülők szerepe azzal, hogy a történet végén Fortunatus visszatér hozzájuk, magához veszi és halálukig szolgálja őket. A regény második részének erőteljes rövidítése révén a fiúk nem válnak az elbeszélés valóságos szereplőivé; nem kerül sor az általuk képviselt magatartásmódok bemutatására, apa és fiai eltérő felfogásának, cselekvésmódjának szembeállítására. Míg a fiúk története az eredetiben egyértelműen kudarccal végződik, a feldolgozásban Andalosa visszaszerzi a süveget és az erszényt, s ezzel szerencsés lezárást kap az egész történet. A fiúk történetének redukcióját az is ösztönözhetette, hogy a prózaregény második részében hangsúlyos „nők és szerelem” tematika kevésbé volt hasznosítható a magyar szerző erkölcsi célkitűzésének megvalósításában.³⁹

³⁷ Uo., 284.

³⁸ *Romane des 15. und 16. Jahrhunderts: Nach den Erstdrucken mit sämtlichen Holzschnitten*, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, Frankfurt/M., 1990, 1101.

³⁹ Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 284.

Új elbeszélő témák és motívumok

Az eddigi áttekintés tanúsága szerint a cselekmény menetét nagymértékben alakítják a szerző által beillesztett új elbeszélő motívumok, motívumkombinációk és önálló miniatűr elbeszélések. A cselekmény kibontakozását előrevivő motívumok közül – melyek szinte kivétel nélkül a középkori irodalom kedvelt elbeszélő motívumai – megtartotta például a kasztráció, a találkozás a szerencsével, a Fortuna ajándéka, illetőleg a mágikus tárgyak megszerzése és elvesztése, valamint a leánykérés és a csellemel való rászedés motívumokat,⁴⁰ de úgy, hogy mindegyiket redukálta és módosította kisebb-nagyobb mértékben. A szerencse motívuma a mű kiadása idején már több évtizede jelen volt a magyar irodalomban; több verses história a szerencse forgandóságát példázza, Fortuna a cselekmény alakító tényezője, s a műfaj jelentős szerepet játszott a humanista szerencse-koncepciók közvetítésében az anyanyelvű irodalom felé.⁴¹

Az újonnan beillesztett elbeszélések közül sorrendben első a Fortunatus születését bevezető, fiktív genealógiai konstrukció az emberiség mitikus őstörténetével, Bizánc és Róma alapításával, a magyar nép legendás származásával, a hun–magyar rokonság elméletével és a magyar nyelv eredetének kérdésével. Az elbeszélés fő forrásául Mózes I. könyvének 9–11. fejezete, a középkori őstörténeti hagyomány, valamint a magyar nép és nyelv eredetéről, rokonságáról vallott humanista elképzelések szolgáltak.⁴² A költő megjegyzése, mely szerint a magyarok Szkítiából történt kijövetelük után a latin és görög nyelvből „szép szókat szedének, / Végre minden nyelvnek magyarázói lőnek” (199–

⁴⁰ WIEMANN (29. jegyzet), 36; vö. Sabine SACHSE, *Motive und Gestaltung des Volksbuches von Fortunatus*, Phil. Diss. Würzburg, 1955; Jozef VALCKY, *Das Volksbuch von Fortunatus*, Fabula, 16(1975), 91–112. – Motívikus egyezések (Fortuna, ill. a tündérlány megjelenése; a Fortunatus által megölt három állat közül kettő azonos az Árgirus által a barlangban hallani vélt állatokkal) alapján Dézsi Lajos vetette föl először a verses *Fortunatus* és az Árgirus-história kapcsolatának lehetőségét (DÉZSI 1930, 498). További motívikus egyezések alapján – a Fortunatus által megszerzett varázssüveg, illetőleg az Árgirus által megszerzett bocskor, palást és ostor azonos szerepe; Árgirus ugyanúgy csellemel szerzi meg ezeket, mint Fortunatus a süveget; mindkét műben jelentős szerepet játszik az aranyalma gyümölcseivel; a prózaregény cselekménye az Árgirus keletkezése szempontjából fontosnak tartott Ciprus szigetén kezdődik és fejeződik be – Kardos Tibor is bevonta Fortunatus történetét az Árgirus-sal rokon szövegek közé. Azon föltevését kívánta ezzel igazolni, mely szerint „az Árgirus-történet középgörög földolgozása, verses formája [...] ciprusi eredetű, antik keretes regényből származott.” Vö. KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*, Bp., 1967, 218. A 45. lapon és a 47. jegyzetben Kardos „Fortunatus-széphistória”-ról ír, miközben az idézett jegyzetben az 1651-es magyar prózafordításra hivatkozik. A 216–217. lapokon idézi Trencsényi-Waldapfel Imre megállapításait az Árgirus és a *Fortunatus*-prózaregény motívikus egyezéseiről és elfogadja feltételezéseit, melyek szerint „az átdolgozás [ti. az 1651-es magyar változat, T. G.] egy olyan alapszöveget bővített, amely az Árgirus-mese forrásvidékéhez igen közel jár”, s „Fortunatusunk forrása – nyilván az Árgirus-meséhez hasonló – görög, latin vagy olasz? – forrás alapján alakította ki a maga német szövegét, s a végső forrás aligha lehetett lényegesen más természetű, mint a Cimone-novelláé.” Boccaccio említett elbeszélése (*Decamerone*, V, 1) egyedül ciprusi vonatkozása révén hozható összefüggésbe a Fortunatus-történettel. Boccaccio elbeszélését a német szakirodalom tudomásom szerint még a föltevés szintjén sem kapcsolta össze a prózaregénnyel. Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 214–223; *Romane* (38. jegyzet), 1163–1167.

⁴¹ KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., 1947, 9–11.

⁴² Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, Bp., 1961, 61; HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., 2003, 67–75.

200), figyelemre méltó módon hangsúlyozza az anyanyelv történeti fejlődését és értékét. Róma alapítása kapcsán megjegyzi, Jeruzsálem után Rómából áradt ki az üdvösség a pogányokra, „az vakságban ő [ti. Róma] mégis megmaradt” (336).

A magyar vonatkozású fejtegetések közvetlen forrása minden valószínűség szerint Thuróczy János krónikája volt, amely megtalálható más verses história-szerzők, így például Valkai András és Göröcsöni Ambrus forrásai között is.⁴³ Thuróczy a magyar őstörténet tárgyalásában a magyar história elé illesztette a kibővített hun–szkíta történetet, s előadta a hun és magyar uralkodók Jáfettől, illetve Nimródtól való származásának kétféle elméletét.⁴⁴ A magyar nép fiktív bibliai genealógiája megtalálható például Valkai András *Az magyar királyoknak eredetéről* c. verses históriájának elején.⁴⁵ A vad ázsiai népek kapcsán említett, egzotikus emberi lények (ún. sciapodes, Schattenfüßler) antik eredetű motívuma Ktésziász *Indika* című, elveszett műve nyomán, annak hagyományozója, Phótiosz révén terjedt el, s egyaránt megtalálható például Pliniusnál (*Nat.* 7,23), Tertullianusnál (*Apol.* 8) és Augustinusnál (*De civ. Dei* 16,8).⁴⁶

A második önálló miniatűr elbeszélés, Telamon király fia, Dimedes és Catarista tragikus szerelmi története a császár szomszédaihoz írt levelébe illesztve intő példaként szolgál a különböző rangúak közti házasság helyességéről kifejtett nézetek igazolására. A történet ismeretlen szerzőtől származó, 90 strófányi önálló verses feldolgozása 1578-ban jelent meg Kolozsváron, ugyanabban a nyomdában, amelyben a *Fortunatus*.⁴⁷ Ez a többször vizsgált, ismeretlen eredetű moralizáló história az emberek Isten előtti egyenlőségére hivatkozva figyelmeztet a problémára. A cselekmény lényege: Telamon király fia, Diomedes alacsony rangú szerelmesének, Cataristának apja által elrendelt megölését követően öngyilkos lesz, s a két fiatal testét ugyanabban a koporsóban temetik el. A história nyomtatott változatában és az *Effectus amoris* (1578) egyik strófájában Catarista varga, Balassi Bálint „Mire most barátom...” kezdetű, ugyancsak 1578-ra keltezhető versében és a Telamon-história egy, az 1630-as évekre tehető kéziratos változatában „fördös” lányaként jelenik meg. A kutatás véleménye megoszlik arról, hogy melyik vál-

⁴³ Johannes de THURO CZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, edd. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985, 17–34. Thuróczyval szemben Bonfini cáfolja a bibliai leszármazás elméletét: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 1.2.11–12.

⁴⁴ KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia*, I, *Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., 2002, 109–114; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., 2006, 20–21, 34–35.

⁴⁵ *Régi magyar költők tára: XVI. század*, IX, s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., 1990, 22–29.

⁴⁶ Vö. *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), IV, 161–164, 765.

⁴⁷ REICHARD Piroksa, *Telamon históriája*, I–II, EPhK, 34(1910), 29–41, 199–210; *RMKT: XVI. század*, IX (45. jegyzet), 13. sz., 525–536, 600–603. A Telamon-históriát és a *Fortunatus*-história megfelelő részletét egymás után közli: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk., s. a. r. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2000, 431–442. – Szathmári István kérésre megvizsgálta a Telamon- és a *Fortunatus*-história nyelvi sajátosságait, s arra a következtetésre jutott, hogy a két művet nagy valószínűséggel ugyanaz a szerző írta. Megfigyeléseit külön tanulmányban tervezi közzétenni.

tozat az „eredetibb”.⁴⁸ A *Fortunatus*-feldolgozás készítője arányosan összegezte a históriás ének cselekményét, elhagyta a mellékszereplők nevét és a király kétszeri tanácskérésének motívumát, több azonos vagy közel azonos fordulatot használt az előadásban, s nem kétséges, hogy a verses históriából merítette ismereteit.

Maga a történet az eltérő származás által meghatározott szerelmi konfliktus motívumának fiktív antik szereplőkre alkalmazott feldolgozása, melynek közvetlen forrása ismeretlen. Nincs köze a trójai mondakörhöz, s a történet görög környezetbe helyezése, a szereplők neveinek összeválogatása, egymáshoz rendelése, a Telamon és Diomedes közti rokonság egyaránt a téma első feldolgozójának leleménye, szoros összefüggésben a görögség iránt feléledő korabeli érdeklődéssel. A Telamon-história egyaránt lehet idegen nyelvből készült fordítás és különböző források motívumainak kompilatív adaptációja. Az antikvitást nem érdekelte a motívumnak ez a változata, a középkori és a humanista irodalomban azonban számos feldolgozása született.⁴⁹ Mint Király György kimutatta, részben azonos cselekménymenet és több motivikus egyezés található Boccaccio (*Decamerone* IV, 8), Bandello (*Novelle* I, 20, 33) és Straparola (*La notti piacevoli* IX, 2) novelláiban, s a história feltűnően közel áll Bernauer Ágnes történetének 16. században kezdődő irodalmi feldolgozásaihoz.⁵⁰ A részletekben megnyilvánuló különbségek miatt azonban ezek nem tekinthetők a magyar históriás ének közvetlen forrásának. Az, hogy a Bernauer Ágnes-témát feldolgozó német népének már a 16. század közepén eljutott Magyarországra, illetőleg Hondorff példatára közvetítette a tárgyat, jelenleg ugyanúgy csupán feltételezés, mint az olasz és a magyar elbeszélések, valamint a *Kádár Kata* c. népballada és a rokon balladaváltozatok közti állítólagos délszláv közvetítés.

Az eltérő társadalmi réteghez tartozók szerelme és házassága moralizáló felfogásban kedvelt témának számított a históriás ének műfajában, mint például Istvánfi Pál *Volter és Griseldise*, Enyedi György *Gisquardus és Gismundája*, valamint a már említett *Effectus amoris* tanúsítja. Telamon históriájának magyarországi ismertségét jelzik a történetre való utalások a 16. század végén.⁵¹ Egy verses história egész tartalmának ilyen terjedelmű összegző átvétele egy másik verses elbeszélésben azonban nem szokványos jelenség. Szembetűnő az is, hogy a *Fortunatus* költője nem nyomtatásban megjelent, ismert szövegként hivatkozik a Telamon-históriára. A rendek közti határok áthágása a szolgálat és a szerelem révén megjelenik a német prózaregény műfajában is: Jörg Wickram *Goldfaden* (1557) c. munkájának például ez az egyik alapmotívuma.⁵²

A harmadik új elbeszélő téma a szüleihez inkognitóban hazatérő, elveszettnek hitt fiú története, amely nemcsak keretbe foglalja az elbeszélést, hanem a cselekmény fontos

⁴⁸ Vö. 47. jegyzet, 600; *Régi magyar költők tára: XVI. század*, XII, s. a. r. ORLOVSZKY Géza, Bp., 2004, 611.

⁴⁹ Elisabeth FRENZEL, *Motive der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Stuttgart, 1992, 474.

⁵⁰ KIRÁLY György, *Kádár Kata balladája*, Nyugat, 17(1924), 1, 48–60; *Telamon király szép históriája*, kiad., utószó DÉZSI Lajos, Bp., 1922 (hasonmás). POGÁNY Péter minden további bizonyítás nélkül állítja, hogy a Telamon-história Bernauer Ágnes történetét antikizálja: *A magyar ponyva tüköre*, Bp., 1978, 32.

⁵¹ Lásd 47. jegyzet.

⁵² *Romane* (38. jegyzet), 1273.

alakítójává lép elő. Fortunatust egész bujdosása alatt az a szándék vezérli, hogy meggazdagodván visszatérjen szüleihez és segítsen rajtuk. A prototípus a tékozló fiú evangéliumi példázata (Lk 15,11–32), mely a reformáció idején az egyik legkedveltebb témának számított. A példázat jó alkalmat kínált a reformáció több fontos gondolatának bemutatására, új értelmezést kapott, s az erkölcsi tanítás és a társadalombírálat szolgálatába állították.⁵³ A prédikáció és az iskoladráma mellett a téma megjelent a világi műfajokban, köztük a humanista verses komédiában és a gyermekneveléssel kapcsolatos pedagógiai irodalomban. Polemikus-didaktikus feldolgozások sora keletkezett; világi jelenségekkel, komikus szereplőkkel és vígjátéki motívumokkal bővítették a cselekményt, míg az idősebb fiúval való nézeteltérés motívuma gyakran elmaradt. Jörg Wickram például először színjátékban dolgozta föl a történetet (1540), majd a jó és rossz nevelés példázataivá alakítva alapul vette *Knabenspiegel* (1554) c. prózaregényében.⁵⁴

A téma széles körben elterjedt a szájhagyományban, s a történeti elbeszéléskutatás önálló mesetípust hozott létre a változatokból.⁵⁵ A folklór műfajokban az apjához megtérő fiú üdvtörténeti összefüggésbe helyezett, bűnbánó alakja rendszerint háttérbe szorul a szerencse világi megfontolásokból fakadó keresésével szemben. Az eseményeket a boldogulás keresése motiválja, s a hazatérő fiú nem szegény, hanem gazdag. Az elbeszélés magjához kapcsolódó, jellegzetes motívumok közé tartozik például, hogy a fiú (a hős) útja során kincset talál, különféle erőpróbákat áll ki, királylányt vesz feleségül, hazatérését követően nem fedi fel azonnal kilétét szülei előtt, bocsánatot kér tőlük korábbi tetteiért, részesíti őket a megszerzett javakban és magával viszi őket a királyi udvarba. Szembetűnő, hogy mindezek a motívumok – továbbiakkal kiegészítve – megtalálhatók a 16. századi magyar szerző munkájában.

A verses feldolgozás új mesei motívumai közül említést érdemel, hogy a három állat megölése, azaz a cselekmény egyik fordulópontja előtti hármass próbatétel előtt Fortunatus egy nagy hegyre érkezik, megéhezik és egy vadkörtefát talál. A legyőzött állatok nyelvének kivágása mitikus-legendai eredetű motívum: a sarlós hős (ún. Sichelheld) a félelmetes ellenfél legyőzése után annak kivágott nyelvével igazolja tettét.⁵⁶ A motívum első ismert magyarországi előfordulása a Gellért-legendákban (11–12. század) található Csanáddal kapcsolatban. Új az erszény eldobásának motívuma is, mely kétszer ismétlődik.

Szembetűnő a hármass szám, illetve többszörösének kedvelése a cselekményt hordozó, azt előrevivő eseményekkel összefüggésben. Így például az eredetitől eltérően Fortunatus három vadállatot győz le; a király udvarában a gazda háromszor rabolja ki; a császár saját lánya kezének elnyerésére tett burkolt ajánlatát Fortunatus csak harmadszorra érti meg (az eredetiben a gróf három lánya közül választhat); India királyának kincsei kilenc „bóltban” vannak elrejtve (az eredetiben három „bóltban”) és a király ágyasházában). Amikor India királyához megy, seregét három részre osztja, azaz megtévesztésül a

⁵³ FRENZEL (49. jegyzet), 333. A téma 16. századi magyarországi népszerűségéhez vö. *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 353.

⁵⁴ *Romane* (38. jegyzet), 1270, 1274–1275.

⁵⁵ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), VI, 1990, Sp. 707–713.

⁵⁶ BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984, 46–47.

sok helyett a kevés látszatát kelti. A hadseregek hármas tagolású vonulására és felállítására számos példa ismert az antikvitástól kezdve.⁵⁷ A motívum emlékeztet Alexandrosz Pórosz elleni hadjárata során a Hüdaspészen való átkelésnél, az ellenség megtévesztésére végrehajtott manőverre.⁵⁸ Nem zárható ki, hogy a Sándor-regény valamelyik változatából jutott el a szerzőhöz a motívum; a Nagy Sándor-életrajz első magyar fordítása 1572 körül jelent meg a verses *Fortunatust* is kiadó Heltai-nyomdában.⁵⁹

A palotabeli oszlop(ok) ismételt említése a gazdagság mércéjeként jól ismert elbeszélő motívum, mely ugyancsak megtalálható Nagy Sándor históriájában, Dareiosz és Pórosz palotájának leírásában.⁶⁰ Kedvelt elbeszélő motívum, hogy a vándorló hőst a király fiává fogadja, örökösvé teszi, s lányát hozzá adja feleségül. A 16. századi históriás énekek közül előfordul például a *Vitéz Franciscóban* (1552).⁶¹ Az utoljára hagyott levél-motívum⁶² kettős szerepet tölt be: egyrészt a császár szomszédaihoz intézett levele keretben ad a szerző házasságról vallott felfogásának kifejtésére, másrészt Fortunatus India királyához írt, engedelmességre felszólító levelének említése lezárja a süveg megszerzésének történetét.

A magyar verses változat szerzője az új motívumok beillesztésével, kontaminálásával és variálásával lényegében ugyanazt a módszert alkalmazta és fejlesztette tovább, mint a német szerző az európai irodalomban széles körben ismert motívumok felhasználásával. A témák és motívumok többségének közvetlen forrása nem meghatározható, s csupán a tágabb forrásvidéket lehet körvonalazni. A tudatos kiválasztás mellett megfigyelhető a témák és motívumok önálló feldolgozása, rövidítése és átfogó epikai keretbe illesztése. A prózaregény elbeszélő motívumai közül a magyar szerző megtartotta például a szerencsével találkozó szegénylegény, a varázstársoly és -süveg, a gazdagság utáni vágy, az irigy szolgák és a csaló fogadás, elhagyta vagy egyszerű említésre redukálta viszont a két testvér (akik közül az egyik útra indul és bajba kerül), a kincs nő általi elcsalása, a csaló nő megbüntetése és a feleségválasztás motívumát.

A miniatűr elbeszélések és új elbeszélő motívumok többségének fő szerepe Fortunatus alakjának megnövelése, az egész történet mesei, mitikus szintre emelése. Ugyanez az eljárás megfigyelhető a históriás ének műfajának más darabjaiban is. Így például *Rustán császár históriájában* (1590 körül), mely a *Gesta Romanorum* 110. fejezetének ismeretlen redakciója alapján készült.⁶³ A szerző itt a szerencse forgandóságát, az ifjú- és

⁵⁷ Gustav KÖHLER, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, III/2, Breslau, 1889, 282–283; Marie-Luise HECKMANN, *Römische Kriegsdeutungen und römische Kriegsführung im früheren Mittelalter*, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 65(2006), 51–52. Az adatokért Veszprémy Lászlónak tartozom köszönettel.

⁵⁸ FRONTIN (Julius FRONTINUS), *Kriegslisten: Lateinisch und deutsch*, Hrsg. Gerhard BENDZ, Berlin, 1963, 33, Buch I, Kap. 4, 9–9a.

⁵⁹ RMNy 324.

⁶⁰ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 95, 114.

⁶¹ *Régi magyar költők tára: XVI. század*, VI, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 51–72, 299–314.

⁶² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), II, 1979, Sp. 784–789.

⁶³ *Rustán császár históriája*, kiad. MIKÓ László, Bp., 1910.

az öregkori gazdagság kérdését állította a középpontba, s a *Legenda aurea* és Róma alapítástörténetének motívumaival bővítette a történetet.

Moralizáló betoldások, tudós utalások

Az elbeszélést a szerző által tudatosan alkalmazott tanító, moralizáló reflexiók szakítják meg rövidebb-hosszabb időre, melyek szerepe a tanulságok megfogalmazása, öszszegzése, elmélyítése vagy kifejtése. A német eredetiben ezzel szemben csupán rövid szerzői kommentárok találhatók. Az előfordulás rendjében haladva, a II. részben antik és bibliai utalásokkal megerősített, hosszabb fejtegetés kapcsolódik Fortunatus irigységből történt elijesztésének előadásához az udvari és a deák rend, a papok és szerzetesek irigységéről, a hamis barátokról és Isten rendelkezéséről. Az irigység szenvedélyes ostromozásában minden valószínűség szerint kifejezésre jut a szerző személyes tapasztalata is. A Fortunával történt találkozást követően az eredetitől eltérően Fortunatus szolgákat fogad, nagy lábon él és nem gondol a jövőre, amihez újabb moralizálás kapcsolódik a szegénységből hirtelen gazdagságra jutottak elítélendő magatartásáról.

A III. és VI. részben nincs moralizáló betoldás, a IV. részben azonban Fortunatusnak a császár lányával tervezett házassága kapcsán 87 strófányi fejtegetés, valóságos verses traktátus olvasható a királyok és nemesek kizárólag azonos rangúakkal kötött házassági gyakorlatának bírálatával. A szerző azt állítja, hogy az ilyen házasság „Az pápától rendelt szokás” (1910).⁶⁴ A szentek példájára és bibliai példákra hivatkozva egyaránt elítéli a birtokféltés miatt rokonok között létesített és az anyagi érdekből rangon felül kötött házasságot, s a szereteten alapuló, Istentől rendelt házasság mellett foglal állást. Kárhoztatja azt is, hogy az uralkodók gyakran idegenből, festett kép alapján választanak maguknak jövődöbelit a császárok és királyok lányai közül. Mint mondja, mindennek alapja a kevélység, a telhetetlenség és a gazdagságvágy. Végül megnyugvásra int Isten rendelkezésében: bármilyen is a házasság, békével kell túrni. A feltételezés, hogy valamilyen konkrét fejedelmi házassági terv adott okot a fejtegetésre, nem bizonyítható.⁶⁵ A portrék cseréjének szokása az uralkodóházak közti házasságkötéseknél megtalálható a prózaregényben is; Andolosia történetében a cselekményt alakító motívumként jelenik meg.⁶⁶

Ugyanehhez a témához kapcsolódik az V. részben a császárnak, azaz Fortunatus leendő apósának szomszédaihoz írt levele lánya rangon alul kötendő házasságának indoklásával. A 26 strófányi fejtegetés fő gondolata azonos az előző rész reflexiójával, további antik és bibliai példákkal kiegészítve. Ezek sorába illeszkedik Diomedes és Catarista történetének elbeszélése. A részt újabb erkölcsi tanulság zárja, mely szerint Fortunatus sorsa azt tanúsítja, hogy a származástól függetlenül is juthat valaki megbecsülésre. Vé-

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár példányában, címlapján Széchényi Ferenc 1814. július 31-i bejegyzésével, az egész strófát tintával törölték.

⁶⁵ DÉZSI 1930, 498–499.

⁶⁶ *Romane* (38. jegyzet), 560, 3.

gúl a VII. részben csupán egyetlen rövid, ugyancsak a házasság gondolkörébe tartozó moralizálás található, mely szerint az urát szerető feleség megbecsüli annak rokonait is. Mindezek a reflexiók mutatják, hogy míg a prózaregényben egymásnak ellentmondó értékrendek és magatartásmódok léteznek egymás mellett, a világi bölcsesség előnyben részesül a keresztény erkölccsel szemben, s a pénz és tisztesség viszonya meghatározatlan marad,⁶⁷ a feldolgozásban a tisztességre, a rendi és állapotbeli kötelességekre épülő erkölcs a hangsúlyosabb.

A magyar szerző retorikai eszköztárának fontos részét alkotják az antik és bibliai példák, tudós utalások. Ilyenek a német eredetiben – a befejező moralizálás Salamon királyra való utalásának kivételével – nem találhatók. A példák és utalások részben magában az elbeszélésben, részben a morális reflexiókban kaptak helyet, többségük a szöveg első kétharmad részében fordul elő. Kiválasztásuk és alkalmazásuk a költő célkitűzésének és az új kontextusnak megfelelően történt. Fő szerepük a cselekmény hangsúlyos pontjainak kiemelése és az erkölcsi tanulságok megerősítése. A források megjelölése gyakran pontatlan vagy utalásszerű, szó szerinti idézetek nincsenek. Néhány esetben több antik és bibliai hivatkozás, példa kapcsolódik egymáshoz, és sorozatot alkot.

Bizánc és Róma alapítástörténete kapcsán a szerző megjegyzi, Róma neve megfordítva magyarul szerelmet jelent, „Ki mindeniket győz” (325–329), ami az ismert Vergiliushelyre vonatkozik (*Ecl.* X, 69). A Vergiliushelyre való utalás megtalálható a prózaregényben is, mégpedig Andolusia és Agrippina történetében.⁶⁸ Fortunatus hamis barátja által történt elijesztésének elbeszélésében a költő közbeveti, „Inkább féljed, – úgymond, – te jó barátodnak / Szavát ellenségnél, kit tartanál annak” (703–704), s Cicero „Officium”-ára utal. A *De officiis* szövegében ilyen értelmű hely nem található, a *De amicitia*-ban viszont igen: „vereor ne invidi magis quam amici sit” (4,14), s Ovidius *Ars amatoria*-jában kétszer is előfordul a gondolat (I, 749–750; III, 659–660). Az utóbbi műre közvetlen utalás is található, amikor a fogadás először nem akarja befogadni Fortunatust, majd aranyai láttán bocsánatát kéri. A szerző hozzáfűzi: „Megengesztel, higggyed, embert az ajándék, / [...] Ó mely gyorsá téssen az adakozó kéz, / [...] Az data manussal magadnak sok jót téssz” (977–988; vö. *Ars amatoria* II, 255–280; III, 651–658).

Amikor a II. rész végén Fortunatus vándorlása során a király városába ér, mindjárt az uralkodóhoz akar menni, de Péter tanácsára megvárja, míg a király hívja. Ezt követi a hivatkozás Nagy Sándor példájára, aki személyválogatás nélkül kért tanácsot mindenkitől (1145–1148). A Sándor-regényhez kapcsolódó, Arisztotelészhez intézett fiktív levelek egyikében található ezzel összevethető mozzanat, mely szerint amikor Sándor a sötétség országába vonult, tilalma ellenére a sereggel tartott egy öregember, akinek megfogadták a tanácsát (2,39).⁶⁹

A különböző rendűek házasságáról szóló fejtegetésekben a bibliai példák mellett két antik utalás is található: az egyik a szegény nemből házasodott Astiages méd királyra (1785–1788), a másik Paris és Heléna történetére (2225–2232) vonatkozik. A varázssü-

⁶⁷ *Uo.*, 1170–1183.

⁶⁸ *Uo.*, 522, 7.

⁶⁹ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), I, 1977, Sp. 277.

veg első megmutatása után, amikor Fortunatusnak – látván az indiai király nagyobb gazdagságát – engednie kell az erősebbnek, egymás után két hivatkozás található. Az első Cato „mondására” vonatkozik, „Nescio könyvében” (2889–2908). A Martialistól eredő szólás – „Cedo maiori” (*Spectaculorum liber*, 31) – Cato ismert etikai tanácsgyűjteménye nyomán terjedt el (*De moribus*, prol. 10; IV, 39). A második Arisztotelész Nagy Sándornak adott tanítására utal (2909–2912), melynek forrása ugyancsak a Sándor-hagyomány lehet.

A bibliai hivatkozásokra és példákra térve, Fortunatus névadása kapcsán a szerző megjegyzi (403–408), hogy ez a név előfordul Pál apostol Korintusiakhoz írt első levelének tizenhatodik fejezetében (1Kor 16,17), s máshonnan nem ismeri. Amikor vándorlása során a hős kemencefűtőből a király első embere lesz, József történetére olvashatunk rövid utalást (581). A királyi udvarból történt elijesztés kapcsán (717–724) Sirák fia könyvére utal a szerző (az összevethető hely: Sirák 33,20). Ugyanerre a bibliai könyvre van utalás a lánya férjhez adását és Fortunatus fiául fogadását hírül adó császári levél elején (2201–2209). A hivatkozás föltehetően a fiúkat szüleik iránti kötelességükre intő helyre vonatkozik (Sirák 3,1–17).

A legtöbb bibliai példa a házasságról szóló hosszú fejtegetésben található. Ezek a következők: Ádám és Éva, akik „egymás akaratából” keltek egybe (1745–1760); az idős Dávid király és Tóbiás „szegény nemből való” asszonnyal kötött házassága (1791–1792); a Zsoltárok könyve, a „Kik egyenességéből vannak házasulván” sorral kezdődő részhez kapcsolódva (1819–1823) – ez az utalás föltehetően a királyi menyegzős énekre vonatkozik (Zsolt 45); a zsidók királya, aki Egyiptom földjéről vett feleséget (1857–1864) – a Sámuel könyvére való hivatkozás pontatlan, mivel Salamon vette el a fáraó lányát, s ez a Királyok könyvében olvasható (1Kir 3,1); Dávid és Saul lányának „nem csak kazdagságért, / De két személy között való szeretetért” kötött házassága (1833–1836, vö. 1Sám 18,20–27); végül az Isten által szerzett házasságról szóló rész „Máté levelében” (1902, vö. Máté 19,6).

Az erkölcsi fejtegetések és tudós utalások nagy száma világosan mutatja a feldolgozás erőteljes didaktikus, pedagógiai célkitűzését. Ezek a betoldások lassítják az elbeszélés menetét, terjengőssé teszik az előadást. Míg a német eredetiben maga a cselekmény hordozza az erkölcsfilozófiai reflexiót, a magyar feldolgozásban az erkölcsi tanulságok kifejtése a históriás ének műfajának sajátossága, melyet a szerző – föltételezett papi mivoltából fakadóan – nem tudott és nem is akart meghaladni.

Nyelv, stílus, verselés

A feldolgozás nyelve megfelel a kor és a műfaj általános nyelvhasználatának. Lázár Béla a 19. század végén némileg felületesen ítélte és alulértékelt a verses *Fortunatus* nyelvét, mondván, hogy szintelen, lapos, üres, és sem nyelvészeti, sem esztétikai szem-

pontból nem érdekes.⁷⁰ A szemléletességre törekvést mutatja a népies kifejezések nagy száma:

Barátja beszédét nem kóstita vala, (699)
Kin szüve és lelke mind szüntelenől fájt, (388)
Jó bornak miatta megszájosulnának, (3090)
Topankodik vala, hogy mit mivelte volna, (885)
Egy falka ideig hogy énnálm lennél, (2719)

Ugyanezt a célt szolgálja az idegen szavak halmozása:

Jelesben mikoron communitert adnak,
Azon oly erősen szegények osztognak,
Kinek mit adjanak, seniorral szólnak,
Az pontert elviszik, kire osztón isznak. (597–600)
De soknál Michhösfel ez német szót hallom.⁷¹ (612)

A latinul tudó olvasók figyelembevételét mutatja, hogy míg az [I.] résznek nincs külön címe, a II., III., IV., [V.] és [VI.] rész címe latin, s csak a [VII.] részé magyar nyelvű.

Míg a kereskedőnyelv kifejezései eltűntek a feldolgozásban, a latin eredetű szavak és a deákságra jellemző rétegnyelvi kifejezések kedvelését mutatja a következő sorpár:

Procator, székkeák, harmincados izben,
Vicecancellusok mind forgódnak ezben. (603–604)

A műfaj más, korábbi és korabeli darabjaihoz fűződő nyelvi rokonságot, valamint az egyszerű nyelvi szerkesztésmódot jelzi az ismétlődő kifejezések sokasága:

De mikor Fortune kezde sokasodni,
Az tisztességben is ő *megörögbedni*, (1021–1022)
Biztában elméje *örögbedik* vala, (1031)
Budosni indula idegen országra, (505)
Budosni találta, királynak így szólván. (548)

⁷⁰ LÁZÁR 1890, 368–369.

⁷¹ A „Michhösfel” kifejezés nem fordul elő az erdélyi szász nyelvjárás szótáraiban: *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, VII, *M*, bearb. Sigrid HALDENWANG, Ute MAURER, Anneliese THUDT, in Verbindung mit der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig hrsg. v. der Rumänischen Akademie, București–Köln–Weimar–Wien, 1998; *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, III, *H–M*, von Gisela RICHTER, unter Mitarbeit von Helga FESSLER, aufgrund der nachgelassenen Sammlungen v. Friedrich KRAUSS, Köln–Weimar–Wien, 1993. Lehetséges, hogy a „Michhösfel” alak elírás, sajtóhiba vagy Dézsi Lajos bizonytalan olvasata. A „hösfel” szó a régi németben ismeretlen, a „höffeln” ige jelentése viszont „udvart tartani, dorbézolni, tivornyázni”. Eszerint a „Michhöffel” értelme: „vendégelj meg”, „a magam megvendégtetése”, ami pontosan illik a vers gondolatmenetéhez. Az utalásért Márton Lászlónak tartozom köszönettel.

Fortunatus ismét *budosnia* esék, (741)
Dicsiretet tőnek *fattig* Fortunének, (3166)
De társ nélkül lészen élteben mind *fattig* (3204)
Ne akarjad fiam, *ingyen is gondolni*, (422)
Ily nagy álnokságot csak *ingyen sem véle* (653)
De még egy ellenség, kit *ingyen sem véllett* (775)
És hogy mind *kórosként* [értsd: állandóan, mindig] önékie szolgálj, (667)
Kórosként nyakában erszént hordoznája, (863)
Kórosként forgatja vala már házában. (2080)
De fordulok hozzád *eggyüld* kopasz fejemet, (870)
Mert *eggyüld* öneki fog hitőse lenni, (1661)
És házadnál néked mostan *szélleljárok*, (478)
Mikor immár sokat *szélleljárt*-költ vólna, (509)
Szélleljárván házban az asztalhoz lépnek, (1402)

Viszonylag ritka a nyomatékosítást szolgáló erőteljes kifejezés:

Mert így maradtok meg, – azt *üvölti* vala, (3223)
Teljes seregével minden azt *üvölti*: (3255)

Kedvelt eszköznek számít az alliteráció:

Fortune mezőre méne multságban, (3016)
Szívében szüntelen őket úgy szánnája, (1471)
Kényszerítjük arra, tőlünk kérőt kérjen. (1677)

A stílus fontos jellegzetessége a formulaszerűség, a sztereotip szerkezeti megoldások, nyelvi kifejezések és szófordulatok nagy száma, a népies szólások, közmondások kedvelése és a históriás ének topikus formuláinak alkalmazása. Mindezek magától értetődően épülnek a szövegbe:

De ha falra rugók, eszekbe sem jutnak. (1880)
Az kemencefűtés hága ő nyakában, (530)
Mi nem te kerested, lassan igyál erre. (1896)
Jártában, költében oly gyakorta suhajt, (386)
Az data manussal magadnak sok jót téssz, (987)
Mert az kapanyelvtől az kezeket féltik, (1887)
Az páva farkával hogy igen szép vólna, (1127)
És az király ellen lön ilyen anyosság. (1440)
Nem tudhatja senki annak vége-hosszát (1421)
Péter azt felelé, hogy nagy üdő vólna, (1327)
Sok búvel és bájjal ezt mielte vala, (1293)

Néhány példa a históriás énekre jellemző stílusfordulatok közül:

Ifjak, hallgassátok, im egy dolgot mondok, (1)
Emlékezem immár az olasz nemzetről,
[...]
Császárság, nemesség hogy vólt, szólok erről. (257–260)
Sokak kérelmére ide behelyhettem, (3407)
És hogy beszédemet mostan tovább nyújtsam, (2021)
Holott is ezekről többet tanolhattok,
Ha nem restellitek azt megolvasnátok. (315–316)
És minémü dolgot előtekben adok,
Ifjak, megértsétek, mit írni akarok. (1764–1765)

A stílus formulaszerűségét húzzák alá a szerző olvasottságát, tudós voltát tanúsítani hivatott utalások:

Írnak róla bölcsők nagy sok írásokban, (157)
Írásból sokképpen rólok értettenek. (196)
Erre sok példákat írásból hallhatunk,
Melyet sok írásból megbizonyíthatunk, (209–210)
Itt sem egyenlőknek látom doctorokat,
Kik nem mind egyaránt adták írásokat, (285–286)

Nagy változatosságot mutatnak a kifejezés intenzitását növelő stíluseszközök. Ide tartozik mindenekelőtt a párbeszéd gyakori alkalmazása, ami az átvett és az új cselekményrészekben egyaránt megfigyelhető. Az utóbbira példa Fortunatus kérdése anyjához a szülői ház elhagyása előtt (413–460). Kedvelt eszköz a belső monológ, rendszerint a hős életének próbatételei, fordulatai körül, mint például a harmadik vadállat legyőzése (781–792) és a császár szolgálatába állás előtt (1473–1492), valamint az indiai királynál a süveg első megmutatása után (2872–2880). A szereplők lelkiállapotának szemléletes bemutatását példázza Péter magányos töprengése a kincsek elrablásának felfedezése után (1317–1324). Többször előfordul az események előrejelzése a szereplők szájából (pl. 1589–1700). Néhány esetben az előadás átvált egyes szám első személybe, amikor például a gazdag feleséget kereső ifjú nevében szólal meg a szerző (1869–1876). Szólással erősítve megjelenik itt a finom irónia is:

Mert igen szeretem én az kétszer főzést,
Ottan elhallgatom agnétól a szörzést,
Meghal talám hamar, ott kiveszem az részt,
De gyermeksírástól nem hall süketelést. (1873–1876)

A tartalmi fokozás szép példája, hogy Fortunatus először csupán házhelyet, majd jószágot kér a császártól, s csak harmadszorra kéri a lányát (1216–1264).

A költő egyik fő erőssége a szemléletes és mozgalmas jelenetábrázolás. Kiválóan tudja érzékeltetni a cselekvés gyorsaságát:

Még csak azt sem várja, hogy ebéd készülne,
Vagy a király néki valamit izenne, (705–706)
Felszökék az gazda, hogy látá költségét,
Hamar talponállva levévé süvegét,
Fortunenak kéri vala ő kegyelmét,
Nem tudta, ki légyen, bocsássa meg vétkét. (973–976)

Rendszerint az eseményekkel jellemzi a szereplőket, s a reflexiókat többször beszéd vagy levél formában adja elő. A jelenetek aprólékos kidolgozását példázza a lánykérés előkészítésének és lefolyásának belső monológok, párbeszéd, erkölcsi fejtegetések és leírások váltakozására épülő ábrázolása (1589–2176). A szemléletes leírásra jó példa Fortunatus seregének (1057–1064) és a Péter által Fortunatus számára építendő palotának a bemutatása (2365–2396). Ugyanígy a kifejezés intenzitását szolgálják a ritmikusan ismétlődő cselekményrészletek, mint például a királyokkal, császárokkal folytatott kölcsönös vendégeskedések (1185–1200, 1205–1206) vagy Fortunatus és szolgájának tanácskozásai (1132–1144, 1449–1464, 2085–2092). Kedvelt stíluseszköz a hasonlatok és jelzők halmozása, míg metafora és megszemélyesítés viszonylag ritkán fordul elő:

Néiknek azt írják hogy oly nagy az lábok,
Mint egy rosta volna, kerék az ő talpok. (162–163)
Nagy édes beszéddel atyja is biztatá, (482)

Összességében megállapítható: amint a német eredeti a kora újkori népies prózastílus tipikus példája,⁷² úgy a verses feldolgozás sem tekinthető stilisztikai szempontból egyedi jelenségnek; sokkal inkább a műfaj korban általános stílusjegyeit hordozza. A párbeszéd, jelenetek, cselekményrészletek elrendezése és összekapcsolása, a történések előrejelzése, kibontása és befejezése a bemutatott sajátosságokkal együtt zárt szerkezetet és stílusbeli egységet eredményezett, ami határozott szerzői szándékra, átgondolt stílusformáló törekvésre enged következtetni.

A *Fortunatus* verselése szokványosnak számít a műfajban: egyrimű, 4×12-es szótag-számú strófaból áll, a sorok közepén cezúrával. A metszethibás sorok száma alacsony, a rímelés azonban – mint már Dézsi Lajos megállapította – valóban egyhangú, sokszor rossz, ugyanúgy, mint a históriás énekek többségében.⁷³ A szótagszám vagy a rímelés kedvéért néha nem a megfelelően ragozott szóalakot használja a költő, s a hős beszélő

⁷² Käthe Gertrud BICKEL, *Untersuchungen zum Stil des Volksbuchs Fortunatus*, Diss. Phil. Heidelberg, Wertheim a. M., 1932; Hans-Gert ROLOFF, *Stilstudien zur Prosa des 15. Jahrhunderts*, Köln–Wien, 1970.

⁷³ DÉZSI 1930, 496.

nevét a szótagszám igénye szerint kétféle alakban írja (Fortunatus – Fortune). Többször előfordul a strófa első sorának megismétlése a negyedik sorban (pl. 521–524), ami tovább növeli az egyhangúságot. A szöveg előtt megadott két dallamutalás a kedvelt nótajelzések közé tartozott a 16. század második felében,⁷⁴ az énekelt előadás azonban – különös tekintettel a terjedelemre – kevéssé valószínű. A szerző olvasókról és hallgatókról egyaránt beszél, s ezzel az írásbeliség és a szóbeliség közti átmeneti helyzetet rögzíti. A számos enjambement és közölési mondat szerkezet egyértelműen jelzi az elmozdulást az énekverstől a szövegvers felé.

Irodalmi teljesítmény

Prózai és verses művek összevetése, melyek ráadásul különböző nyelven íródtak, mindig kockázatos vállalkozás. Az összehasonlító irodalomtörténet számára az összevetés rendkívül tanulságos, annak ellenére, hogy a két mű irodalmi karaktere a műfajváltás következtében alapvetően különbözik egymástól, s a két szerző teljesítménye nehezen összemérhető. Tovább nehezíti az értékelést, hogy az eredeti mű értelmezési kísérletei rendkívül változatosak, nemegyszer élesen ellentmondanak egymásnak,⁷⁵ s a magyar feldolgozás irodalmi értékéről két, csak részben megalapozott, negatív vélemény született. Lázár Béla és Dézsi Lajos azonban csupán a fontosabb cselekménybeli különbségeket vette számba, s nem elemezte a módosítások tendenciáját és összefüggését az egész mű koncepciójával.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy mindkét szöveg összetett történeti képződmény, mely sajátos szerkezeti és művészi egységet alkot. A verses feldolgozást nagyfokú szabadság jellemzi fő forrásával szemben, s a prózaregény kontextusában, az újonnan integrált elbeszélő témák és motívumok, valamint az új műfaj hagyományainak együttes figyelembevételével, önálló műként értékelhető. Ez a nagyfokú szabadság a 16. századi írásbeli és orális epika egymásrautaltságával együtt felveti a kérdést, hogy a közvetlen szövegforrásra nem visszavezethető verses históriák (pl. *Telamon*, *Árgirus*) esetében szükséges-e egyáltalán olyan írott forrást keresni, amely minden tekintetben megfeleltethető a feldolgozásnak. A szövegtörténet megismerésének feltétele a tárgy- és motívumtörténet felderítése, melynek az írott források mellett elválaszthatatlan részét alkotja a szóbeli hagyomány.

⁷⁴ Uo., 497–498; *Régi magyar dallamok tára – A XVI. század magyar dallamai*, szerk. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., 1958, I, 230, 617–618, RMKT: XVI. század, IX (45. jegyzet), II. kottamelléklet.

⁷⁵ Vö. pl. *Fortunatus* (8. jegyzet); Walter RAITZ, *Fortunatus*, München, 1984; Anna MÜHLHERR, „Melusine” und „Fortunatus”: Verrätselter und verweigerter Sinn, Tübingen, 1993; Nina KNISCHEWSKI, *Die Erotik des Geldes: Konstruktion männlicher Geschlechtsidentität im „Fortunatus” = Genderdiskurse und Körperbilder im Mittelalter*, Hrsg. Ingrid BENNEWITZ, Hamburg, 2002, 179–198; Ki-Hyang LEE, *Armut als neue Qualität der Helden im „Fortunatus” und im „Goldfaden”*, Würzburg, 2002.

A prózaregény egyik alapvonása az átfogó jelentésképző minták, a történetet egyértelműen meghatározó tényezők és az egységes, zárt világkép tagadása.⁷⁶ Ez a sajátosság jórészt hiányzik a magyar változatban. Az eredeti műben elválaszthatatlan egységbe fonódik az elbeszélés mód csupán látszólagos egyszerűsége, a mesei jelleg, a poétikai-retorikai eszközökkel álcázott társadalmi-gazdasági metaforika és az értelmes életvitel melletti állásfoglalás a pénz mindenhatóságát hirdető felfogással szemben. Mindez egyáltalán nem vagy csupán nyomokban jelenik meg a feldolgozásban. Formai tekintetben a német *Fortunatus* a kor fontosabb műfajainak és műfajrészeinek gyűjtőmedencéje, a különböző elbeszélő minták, források és ösztönzések integrációs területe, melyben sajátos egyensúlyt alkotnak az udvari-heroikus regény, a novella, a mese, a Schwank-hagyomány, az utazási irodalom, a krónika és több más műfaj elemei.⁷⁷ Ezzel szemben a magyar feldolgozást a verses epika, a mese és a lovagregény motívumai és tendenciái mellé az erkölcsi fejtegetések határozzák meg alapvetően.

Közös vonás a fejlett kompilációs technika kreatív alkalmazása a különböző előképek, források önálló feldolgozásában és az új elbeszélő minták – ott a prózaregény, itt a verses regény – létrehozásában. Míg az eredetiben maga a cselekmény hordozza az alapgondolatot, a magyar változatban különböző morális eszmék igazolására szolgál a történet. A moralizációnak ez a felerősödése a szórakoztatás rovására a feldolgozás egyik fő, a műfaj által rögzített sajátossága. A feldolgozás jelzi a folyamatot, melynek során a verses regény az epikus anyag és a moralizáció erőteljes megnövekedése révén kezdi szétfeszíteni a históriás ének műfaji modelljét, s ezzel közvetve előkészíti a világi tárgyú regényes prózai történetek befogadását.

Fortunatus és fiainak története a prózaregényben elsősorban azt példázza, hogy a bölcsesség előbbre való a gazdagságnál.⁷⁸ A Fortuna adományai közül történő választás elhagyása és Andolosia történetének redukciója miatt ez a gondolat nem jelenik meg a feldolgozásban, s a helyes választásról és Fortuna veszélyeiről való reflexió a háttérbe szorul. Ezzel átértékelődik a szerencse uralkodó hatalom-szerepe is.

A cselekmény történeti ideje és térbeli kerete a prózaregényben viszonylag jól meghatározható, s a mű erős szálakkal kötődik a korabeli valósághoz. A mesei elemek be vannak ágyazva a racionális cselekvés összefüggéseibe, s a főhős többdimenziós figura. Ezzel szemben a magyar szerző történelem előtti idősíkra transzponálta az eseményeket, jobbára homályban hagyta a földrajzi környezetet, háttérbe szorította a valóságra utaló mozzanatok, felerősítette a mesei vonásokat, s a hős típus jellegét állította előtérbe. A prózaregény két részre tagolt, számos önálló epizód összekapcsolására épülő cselek-

⁷⁶ MÜHLHERR (75. jegyzet), 118, 125; Jan-Dirk MÜLLER, *Die Fortuna des Fortunatus = Fortuna*, Hrsgg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 216–238; BRAUN (35. jegyzet), 100–101.

⁷⁷ WIEMANN (29. jegyzet); *Fortunatus* (8. jegyzet), 207–208; KÄSTNER (33. jegyzet), 220–223.

⁷⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1170–1178; Dieter KARTSCHOKE, *Weisheit oder Reichtum? Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen = Literatur im Feudalismus*, Hrsg. Dieter RICHTER, Stuttgart, 1975, 213–259; Detlef KREMER, Nikolaus WEGMANN, *Geld und Ehre: Zur Problematik frühneuzeitlicher Verhaltenssemantik im „Fortunatus“ = Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, II, Hrsg. Georg STÖTZEL, Berlin–New York, 1985, 160–178.

ménye három generáció példáján mutatja be a gazdagsággal kapcsolatos magatartás lehetőségeit, a pusztán pénzre épülő boldogság viszonylagosságát, gazdagság, bölcsesség és tapasztalat egymásrautaságát.⁷⁹ Ezzel szemben az egységes szerkezetre épülő feldolgozás egyetlen hősré összpontosít, akinek a gazdagság csupán eszközül szolgál a szülők iránti kötelesség teljesítéséhez, s akinek sorsa a gyermeki szeretet, valamint a szerencse és a saját ügyesség révén lehetséges felemelkedés pozitív példájaként jelenik meg. A magyar szerző következetesen mellőzte a regényben többször felbukkanó keresztény vallási elemeket, a felekezeti gondolat azonban a másutt is megragadható aktualizáló törekvés jegyében megjelenik a szövegben. Az erkölcsi, vallási szemlélet túlsúlyára utal, hogy a szerencse és a gazdagság mindig csak Isten (Jupiter) után, a második helyen áll Fortunatus értékrendjében (így pl. „Im látjátok ketten én rút erszényemet, / Isten után ez gazdagított engemet,” 3309–3310).

Az összevetés felhívja a figyelmet arra is, hogy a verses históriák intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatában az egyedi szövegekre vonatkozó jelölt idézeteken, utalásokon kívül tekintetbe kell venni a műfajokhoz, szövegtípusokhoz, elbeszélő mintákhoz és motívumokhoz fűződő kapcsolatokat is, valamint ezek funkcióit. Nem állítható, hogy a magyar szerző „rossz elbeszélő”,⁸⁰ s nincs érzéke a „mese kerekdedségére” iránt.⁸¹ Kétségtelen, hogy a cselekményt megszakító morális reflexiók nehézkessé teszik az olvasást, ugyanakkor a költő szorosabbra fűzte a tér, idő és cselekmény egységét. A prózaregény kompozíciós eszközeinek egy része, így például az epizódok beillesztése az életrajz és az utazás elbeszélő modelljébe, a motívumok összekapcsolása, az előre- és hátrautalások, az azonos helyzetek és motívumok ismétlése, variálása és szembeállításuk megtalálható a feldolgozásban is. A részekben belül a magyar szerző törekedett az egységes szerkezetre, s az események menetét, a szereplők rendjét, jellemét és funkcióját érintő átalakításait következetesen saját célkitűzésének szolgálatába állította. Eredeti invencióját tanúsítja a regényben nem található vagy nem azonos módon előadott jelenetek élénk, feszültségteli, helyenként drámai kidolgozása. Fejlett elbeszélő képességére utal, hogy következetesen a cselekménnyel motivál, s belső monológokkal növeli a történet lélektani hitelét. Jelentős teljesítménye a nagymennyiségű új elbeszélő téma és motívum produktív felhasználása és egységes kompozícióba foglalása a történettel. Nyelvi, stiláris megoldásai nem emelik a kor gyakorlott verselőinek átlaga fölé, a kidolgozásmód költői értéke azonban vitathatatlan. Az a tény, hogy a verses feldolgozásnak csupán egyetlen nyomtatott kiadása ismert, jelzi, hogy a műfaj fölött eljárt az idő; a téma azonban továbbra is aktuális maradt.

Tekintettel a mű fiktív elemeire, önálló részeire, motivikus, nyelvi és verselési sajátosságaira, valamint az átdolgozó szövegkezelési attitűdjére, költői koncepciójára és invenciójára, a verses *Fortunatus* legalább részben relativizálja az 1600 körülre datált,

⁷⁹ Wolfgang HAUBRICHS, *Glück und Ratio im „Fortunatus“: Der Begriff des Glücks zwischen Magie und städtischer Ökonomie an der Schwelle der Neuzeit*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 13(1983), 28–47.

⁸⁰ LÁZÁR 1890, 372.

⁸¹ DÉZSI 1930, 496.

esetleg a 17. század első évtizedében keletkezett, feltételeSEN Czobor Mihálynak tulajdonított *Theagenes és Charicliának* a verses regény történetében játszott „egyszerre páratlan és kezdeményező” szerepéről, „első kísérlet” jellegéről szóló korábbi állításokat.⁸² Valójában itt is egy eredetileg prózai mű verses feldolgozásáról van szó, s a verses forma oka ugyanúgy nem az énekvers dominanciája, hanem a téma hangsúlyozottan fikciós volta. A verses *Fortunatus* rokonsága a históriás énekekkel nyilvánvaló, de legalább ugyanennyi szál köti össze a verses regény, a románc műfajával. Ebben az értelemben helyet kell kapnia a verses regény korai magyarországi történetében, s előkelő hely illeti meg a műfaj 17. század végi megújítási kísérleteinek előzményei között.⁸³

A prózafordítás keletkezése

A *Fortunatus* 1651-ben érkezett meg másodszer Magyarországra, immár az eredetihez közel álló formában, ugyanabban a műfajban. A szépprózai forma ebben az időben egyre inkább magától értetődőnek számított. A megjelenés éve egyben a magyar irodalomtörténet fontos dátuma: ebben az évben látott napvilágot annak a Zrínyi Miklósnak a verseskötete, benne a szerencsét személyes problémaként tematizáló hősi eposszal, aki egész életében vívódott a szerencse gondolatával, s a 17. században a legösszetettebb megfogalmazását adta sors és szerencse viszonyának.⁸⁴ Ehhez járul, hogy a török elleni folyamatos harcok miatt a szerencse a század közepén állandó és alapvető létp probléma volt, s fontos témának számított a főúri költészetben.

A viszonylag késői megjelenés egyik oka abban keresendő, hogy a 16. század végén megszakadt az anyanyelvű világi tárgyú széppróza fejlődése.⁸⁵ Lejjebb csúszott a műfajok hierarchiájában, s közel került a népszerű irodalomhoz. A világi tárgyú regényes próza még a 17. század végén sem volt modernebb, mint 16. századi előfutárai, s az eredeti magyar regény majd csak a 18. század második felében születik meg. A késés további oka az, hogy a 17. század közepére alakult ki olyan közönség, amely szórakozásból is szívesen olvasott prózát.⁸⁶ Ehhez járul, hogy a 17. századi magyar regényes próza valamennyi terméke középkori eredetű, európai elterjedésű szövegek nyomán készült fordítás, s e történetek fordítását és kiadását a nemesség kulturális emelkedése tette újra időszerűvé.⁸⁷ A név szerint ismert fordítók szinte kivétel nélkül a nemességhez tartoztak, a történetek azonban – annak ellenére, hogy tartalmilag elavult anyagot közve-

⁸² Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény (47. jegyzet), II, 633; Régi magyar költők tára: XVI. század, X, CZOBOR Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1996, 330.

⁸³ Vö. JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus: Az Új életre hozatott Chariclia szövegalkulása* = GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozatott Chariclia*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 2005, 479–529; Uő, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő* = *A magyar irodalom története* (20. jegyzet), 522–538.

⁸⁴ KLANICZAY (41. jegyzet), 21–52.

⁸⁵ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1134.

⁸⁶ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 8.

⁸⁷ *A magyar irodalom története* (3. jegyzet), 301.

títettek – megfelelték a polgárság ízlésének és eljutottak a parasztság olvasni tudó rétegeihez is. Ebbe a folyamatba illeszkedik a *Fortunatus* magyar prózafordítása. Nemzetközi viszonylatban nem számít túl későinek, mert például az első olasz fordítás huszonöt évvel később, 1676-ban, az első holland fordítás pedig 1678-ban jelent meg; a feltételezett 1561-es cseh fordításból nem maradt fenn példány, és az első cseh nyelvű fordítás a 18. század elejéről ismert.⁸⁸

A fordító jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a verses feldolgozás költője, és semmi nem utal arra, hogy a fordító ismerte volna a verses változatot. A korabeli prózai művekre kiterjedő összevetés mutathatja ki, hogy vannak-e a szövegben a fordító azonosítását segítő betoldások és nyelvi sajátosságok, mint például a lengyel fordításban.⁸⁹ A fordítást megjelentető Brewer-nyomda a 17. századi Magyarország legtermékenyebb nyomdája volt, amely az 1640-es évek elejétől a magyarországi nyomdászat élvonalához tartozott.⁹⁰ A wittenbergi eredetű családnak, mely korábban könyvkereskedéssel foglalkozott, jó kapcsolatai voltak Németországban, Sziléziában, Morvaországban és Erdélyben, s kiadványaik között nem elhanyagolható részt tett ki a magyar nyelvű népszerű világi irodalom, azon belül a prózai elbeszélés. A *Fortunatus*-fordítást megjelentető Lorenz Brewer több fontos művet jelentetett meg saját kiadásában, s ösztönözte fordítások létrejöttét.⁹¹ Nem zárható ki a lehetőség, hogy a *Fortunatus* is ő közvetítette a fordítónak és kezdeményezte a munka elkészítését.

A forrásul használt kiadás helyét Bleyer Jakab az 1551-ben kezdődő, erőteljes tartalmi változásokat, elsősorban rövidítéseket felmutató ún. B) redakció körében, azaz a frankfurti csoportban jelölte ki, a fejezetek száma és a fejezetcímek elhelyezése alapján.⁹² Ezt részletes szövegösszevetéssel is igazolta, melyben az 1556-os frankfurti kiadást vette alapul. Csupán egyetlen példát idézve: *Fortunatus* és *Lüpoldus* megismerkedésének helye az augsburgi csoport kiadásában következetesen „Nantis”, míg a frankfurti csoport kiadásában „Andegauis”, s a magyar fordításban az utóbbi változat („Andegávis”) olvasható.

A konkrét kiadás meghatározását nehezíti, hogy az első, 1551-es frankfurti kiadás és 1651 között összesen mintegy tíz kiadás látott napvilágot az ún. frankfurti csoportban,⁹³ s a csoporton belül a szöveg – eltekintve az ortográfia, a központosítás, a névalakok és

⁸⁸ *Fortunatus* (8. jegyzet), 331–343; STRIEDTER (6. jegyzet), 56–57.

⁸⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 81–84.

⁹⁰ PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*, I–II, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 353–408; 1980, 349–473; az 1651-es *Fortunatus*-kiadás metszeteihez vö. Uő, *A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. században*, Művészettörténeti Értesítő, 31(1982), 195–206.

⁹¹ PAVERCSIK 1980 (90. jegyzet), 353–354, 370–371.

⁹² BLEYER (7. jegyzet), 732. A két kiadáscsoport különbségéhez vö. LANGE (6. jegyzet), 143; STRIEDTER (6. jegyzet), 48–50; *Romane* (38. jegyzet), 1160.

⁹³ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16)*, hrsg. v. der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, I. Abteilung, *Verfasser – Körperschaften – Anonyma*, VI, *Fis–Gn*, Stuttgart, 1986, F 1928–F 1939; *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD 17)*, http://gso.gbv.de/DB_VD_17_7:6850005F_12:639479E; *Fortunatus* (8. jegyzet), 323–327.

egyes megfogalmazások változásától – alig módosul.⁹⁴ A magyar fordítás megjelenése előtti utolsó kiadás 1609-ben hagyta el a sajtót. Bár egyik nyomtatvány sem azonos teljes egészében egy másikkal, az eltérések minimálisak és olyan jellegűek, amelyek egy fordításban egyáltalán nem vagy csak kivételes esetben tükröződnek, s nem befolyásolják a fordítói teljesítmény megítélését. Azt például, hogy az 1565–1573 között megjelent lengyel fordítás alapjául az 1564-es frankfurti kiadás szolgált, egy elírt helynév speciális nyomtatási képe és néhány további speciális helynévalak alapján lehetett meghatározni.⁹⁵ A két 17. századi angol prózafordítás ugyancsak a frankfurti csoport kiadásaira megy vissza, míg az angol nyelvű drámai feldolgozás az augsburgi csoportot követi.⁹⁶

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

A fordító munkáját jelentősen megnehezítette, hogy a német szerző eredményes és átfogó kísérletet tett az elbeszélő próza lehetőségeinek tágítására.⁹⁷ Munkáját a különböző nyelvi rétegek, szövegtípusok, stíluszintek és helyzettipikus beszédmódok állandó keveredése, változása és kontaminációja jellemzi. A nyelvet teljes egészében hozzáigazította a mindenkor tartalomhoz, s egy új, erőteljes és változatos elbeszélő nyelvezetet hozott létre. A műben egyaránt megtalálható például az életrajzi tudósítás stílusrétege, az emelkedett retorikai beszédmód, a kancelláriai nyelv formulaszerűsége, a kereskedőnyelv szakszókincse, egyes szereplők sajátos beszédmódja, a cselekmény menetét megakasztó szerzői közbeszólás gyakorlata, az erőteljes, durva kifejezések használata és a szóbeliség hatása. Részben innen érthető, hogy az 1509-es alapszöveg 1990-ben megjelent kritikai kiadásában a tárgyi jegyzetek terjedelme meghaladja a negyven oldalt,⁹⁸ s a lapalji szómagyarázatok száma igen magas. A kommentált helyek között számos olyan kifejezés található, melyek megértése nehézséget okozhatott a korabeli nem anyanyelvű olvasónak.

A magyar fordító módszerét eddig kétszer vizsgálták. Mint már Bleyer Jakab megállapította, a szöveget először kiadó Lázár Béla nem a forrásul használt kiadást, illetőleg kiadáscsoportot vette alapul az összevetésben, s emiatt több ponton téves következtetésre jutott.⁹⁹ Bleyernek a megfelelő szövegek összevetésére alapozott megfigyelése szerint a fordító a mű első harmadában hűen ragaszkodott az eredetihez, melynek következtében a szöveg általában nehézkes, néha értelmetlen, nem ritkán idegenszerű. Sokszor inkább szavakat fordított mondatok helyett, ezért a mondattani kapcsolatok gyakran görcsösek,

⁹⁴ STRIEDTER (6. jegyzet), 50.

⁹⁵ *Uo.*, 33.

⁹⁶ LANGE (6. jegyzet). Az ún. frankfurti csoport összes 1651 előtti kiadásának áttekintését és összevetését a magyar fordítással e munka keretében nem tudtam elvégezni.

⁹⁷ BICKEL (72. jegyzet); ROLOFF (72. jegyzet); KÄSTNER (33. jegyzet), 224–228.

⁹⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1183–1225.

⁹⁹ LÁZÁR 1890, 363–365; BLEYER (7. jegyzet), 733–734, 739, 743–744. A fordító félreértéseihez vö. még *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1073–1077.

sőt néha helytelenek. A fordító jól tudott németül, de a ritkább kifejezéseket, szokatlabb szerkezeteket gyakran félrefordította vagy egyszerűen elhagyta.

A második harmadtól kezdve a fordítás szabadabb, önállóbb és sok tekintetben élvezhetőbb. Számos kisebb-nagyobb kihagyás található, ezek azonban nem érintik az elbeszélés lényeges mozzanatait. Többnyire csupán egy-egy kifejezés, megjegyzés vagy mellékkörülmény említése marad el, a hosszabb kihagyás ritka. Itt is vannak hibák, félreértések és németes szerkezetek, de nem olyan nagy számban, mint az első harmadban. A fordító törekedett a jó hangzásra, magyaros mondatszerkesztésre, nyelvi változatosságra, elevenségre. Közvetlen előadásmódja a társalgási nyelv fejlett formáját képviseli, s a munka megállja az összevetést más, korabeli fordításokkal.

A következő példák megerősítik, árnyalják és kiegészítik Bleyer megfigyeléseit.¹⁰⁰ Az érthetőség növelését szolgálja a hosszabb szövegrészek bekezdésekre bontása, a hosszú mondatok két vagy több mondatra tagolása és a központosítás megváltoztatása. A fordítónak nincsenek nagyobb önálló betoldásai és nem törekedett az aktualizálásra. Kedvelt eszköze a lazítás erősítő vagy élénkítő betoldásokkal, szinonimák beillesztésével:

ward getauft (Aiii/r)	kit <i>azonnal</i> megkeresztelvén (402)
in eim wilden Walde (Ai/v)	<i>igen nagy</i> pusztá Erdőben (400)
damit er groß Gut verthet (Aii/v)	nagy <i>sok</i> jószágait el tikozolván (401)
der hett ein schöne Tochter (Aii/v)	<i>igen szép</i> leánya vala (401)
des denn auch sein kurtzweil was (Aiii/r)	mert az vala <i>öröme és</i> gyönyörűsége (402)
mit [...] köstlichen Rossen (Aiii/r)	<i>nagy fő</i> lovakkal (402)
es war alles vmb nassen zucker geben (Bv/r)	vizes Nád-mézet, <i>avagy Czigány mézet</i> vásároltanak vala (412)

Ugyancsak gyakran alkalmazott értelmező betoldásokat és az eredetitől eltérő szerkezeteket:

ward ihm die Jungkfraw heim geführt (Aii/v)	az szép lány <i>néki adaték</i> , és elhozaték (401)
vnd kam also zu Armuth (Aiii/r)	s' <i>az ilyen (ke)reskedés által igen</i> szegénnyé lön (402)
das trib er so lang vnd vil (Aiii/r)	ez <i>mesterséget</i> mind-addig üzé (402)
das tryben sie biß zu einem halben Jar (Biiii/r)	Ez <i>ilyen frissen való lakást</i> penig egész fél esztendeig üzék (411)
vnnd gebar den ehe das Jar nach der Hochzeit außkam (Aiii/r)	<i>minek-utánna ideje el-jött volna</i> , szülé az ő <i>fiát</i> (402)

¹⁰⁰ A német nyelvű idézetek utáni számok a továbbiakban a prózafordítás megjelenése előtti utolsó kiadás (*Fortunatus: Von seinem Seckel vmd Wünschhütlein...*, Augsburg, David Francken, 1609; a használt példány: Bayerische Staatsbibliothek, München, P. o. germ. 381) ívjelzéseire, a magyar nyelvű idézetek utáni számok Lázár Béla szövegkiadásának (2. jegyzet) lapszámaira utalnak.

das macht er het ein andere Nasen ob der seinen (Li/r)	mert más <i>tsinált</i> orra is volt az maga orrán fellyül (475)
Da Fortunatus also verlassen war (Bv/v)	<i>Látván</i> Fortunátus hogy ő <i>tellyességel</i> el- hagyattatott (412)

Viszonylag ritkán tömörített:

biß das er nichts mehr zu verkauffen noch zu versetzen het (Aiii/r)	hogy ő néki végezetre <i>semmie nem ma- rada</i> (402)
Als nun die Hochzeyt vollendet ward (Aiii/r)	Es midön már <i>menyekző után vólnának</i> (401)

A nyelvi leleményt tanúsítják a szemléletes kifejezések:

Nun war die Gräfffin vnmühtig (Giii/v)	az Grofné <i>igen fél-kedvü</i> vala (449)
wie er ihn hinweg gebracht hette (Bii/v)	mitsoda okkal <i>tudhatta-ki</i> az udvarból (410)
das stünd also an (Cv/v)	ez dolog tsak <i>mind benn marada</i> (421)
Alß nun die Malzeit volbracht (Kii/r)	Immár hogy az ebéd gazdagon vólna és <i>el- is müldogálnék</i> (468)
ob er nirgent kein außgang auß der Statt wißte (Aviii/v)	ha nem tudnaé az Városban valami <i>áll ka- putskát</i> (408)
klopffet er an (Kvii/r)	<i>kolompoza</i> (473)

Változatos képet mutat a közmondások és szólások visszaadása. A fordító számos esetben megtalálta a megfelelő magyar változatot:

die Todten zu den Todten vnnd Leben- digen zu den Lebendigen (Cv/v)	Halottak halottakhoz, és elevenek eleve- nekhez (421, vö. Mt 8,22)
Ein Todter machet keinen krieg (Oi/r)	Hólt eb nem szerez háborut (496)
wer nicht weiß der soll fragen (Dv/v)	az ki valamit nem tud meg-kell kérdezni (429)
er hat weder Land noch Leüt (Fvi/r)	sem Jobbágya sem Jóságja nintsen (444)

Gyakran körülírást vagy tükörfordítást alkalmazott:

wann es an das Gut gehet/ das alle Liebe auß ist (Cii/v)	az világi jókért az szeretet azonnal el- szokott veszni (417)
darumb so ist es gut wer weyser Leüt rath folget (Cvii/v)	annak okáért jó dolgot tselekszik valaki az bölts emberek tanátsit halgattya és fogad- gya (423)

in der sach ist mir nicht wol zu rathen (Gii/v)	ez dologban nintsen én nékem oly módomban hogy tanácsot adgyak (448)
Wer das gut verleürt/ der verleürt die Ver- nunfft (Lvi/v)	Az ki jószágát el-veszti, eszét-is el-veszti (439)

Előfordul az is, hogy szólással adott vissza az eredetiben szólásnak nem minősíthető kifejezéseket:

warff damit den Leychnam inn die Profey (Ci/r)	béveté ötlet az <i>Pilátus házában</i> (419)
wenig Wein im Kloster gebraucht ward (Lii/r)	az Klostromban <i>szükön élnek</i> vala az bor- ral (434)
Er sols im noch senden wie vnsere Sön- lein auch (Bvi/r)	De ő <i>annyit küldött, mint az Szarkának az</i> <i>fia</i> (413)

Csak részben mondható sikeresnek a szójátékok, a két- és többértelmű kifejezések fordítása:

mit der er sich <i>reyssen</i> wolt (Bvi/r)	<i>tréfálodnék</i> véle (413)
ein schöne wolgestalte Nachbäwrin die ein <i>guts Töchterlein</i> ist (Jvi/r)	az szomszédbeli menyetske szép és <i>ada-</i> <i>kozy</i> -is (465)
das er so ein <i>selige Reyß</i> volbracht het (Av/v)	hogy az ő mostani <i>uttyát szerentsésen</i> vég- hez vihette volna (405)
vnd <i>ließ sich</i> gar wol <i>niessen</i> (Jv/r)	néki sokan <i>hasznát-is</i> vövék (464)
als denn Rupert wol wußte was zu solchen <i>Hoffstuben</i> gehort (Avii/v)	Mint hogy Rupert hozzá-is tanult volt az <i>udvari konyhához</i> (406)

Hasonlóképpen csak részben sikeres a kereskedőnyelvi szakkifejezések visszaadása:

dem solt man tausend <i>Nobel</i> geben (Cv/r)	ezer <i>Nobel aranyat</i> adna (421)
sendeten dem König ein <i>grosse Summa</i> <i>Gelts</i> (Cv/r)	küldének az Királynak <i>nagy summa pénzt</i> (420)

Változatos az idegen eredetű szavak fordítása és használata. Ezek egy része a magyarban is megvan. Máskor a fordító nem ismerte a pontos jelentést, és másik odaillő, gyakran latin eredetű kifejezést használt, s az is előfordul, hogy egyszerűen elhagyta ezeket:

<i>Confect</i> genug (Kiiii/v)	minden-féle <i>confectomot</i> és nád-mézes szerszámokat (471)
der Fürdernußbrief (Hv/v)	az <i>Commendalo</i> leveleket (458)
begabt hat mit guten Zinsen in Ewige zeyt (Fvi/v)	és <i>praebendákat</i> -is rendelve (444)

was das Blut durch die Rilen inn den Saal geflossen (Bviii/v)	az vér az <i>padimentomon</i> által az tornázt- ban leszivárkozott (416)
gab inen ein Zuchtmeisterin (Fvii/r)	botsáta véle el <i>Hofmesternéket</i> (445)
sie tragen ir Gelt bey in eingenaet in iren <i>Wammassern</i> (Liiii/v)	az <i>Vámeczekben</i> bé-varva hordoznák (437)
vnd einen <i>Dolmetscher</i> (Fiiii/r)	<i>tolmácsot</i> -is (443)
hundert <i>Carg Pfeffer</i> (Hiii/r)	száz <i>Sák</i> borsot (455)
es sey ein <i>Plag</i> von Gott (Lv/v)	hogy Istentől volna (480)

Az olasz személy- és helynevek egy részét módosított alakban, az eredeti értelmezés elhagyásával ültette át:

heißt Largaonube zum Regenbogen (Gv/r) kit Lorganubénak neveznek (450)

A regionális használatú, tájnyelvi és nyelvjárási kifejezéseket gyakran körülírta, nem pontosan fordította vagy elhagyta, máskor maga is ilyenekkel élt:

darein ließ er im sein <i>Blunder</i> füren (Fv/r)	minden <i>ezközeit</i> bé-rakatá (444)
ein tieffer <i>Galgenbrunnen</i> (Fiii/r)	edgy mély <i>kút</i> (442)
wie man also <i>Sackman</i> gemacht hett (Ciiii/v–Cv/r)	ez dolgot (420)
vnd er doch alle ihre <i>bulgen</i> ersucht hat (Fi/r)	noha ő minden <i>turbájokat</i> meg-kereste vala (441)
Nun mach dich bald auß dem Land (Ciiii/v)	No <i>vakarodgyál-el</i> mindgyárt ez Ország- ból (420)

Egyéni szóalkotással csak ritkán próbálkozott:

das Wünschhütlin (Hvi/r) az ő *kedve tölt Süvegetskéje* (458)

Jelentőség, utóélet

A fordító munkájának értékelése előtt érdemes egy pillantást vetni a mintegy hét évtizeddel korábbi lengyel prózafordítás vizsgálatának tanulságaira.¹⁰¹ Eszerint a lengyel fordító nagy szabadsággal kezelte forrását. Módosította a fejezetbeosztást, s az elbeszélés szerkezetének jobban megfelelő tagolást hozott létre. Számos kiegészítést tett az epizódokban: az eredetiben csupán jelzett cselekménybeli mozzanatokat önálló jelene-teké alakította; kibővítette a párbeszédeket vagy újakat toldott be; részletesebben moti-vált és jobban előkészített egyes eseményeket. Az utazások leírásában és a helynevek

¹⁰¹ STRIEDTER (6. jegyzet), 52–71.

sorrendjében kisebb bővítéseket, átcsoportosításokat hajtott végre, míg az alakok egy részével kapcsolatos célzatos változtatások az adott szereplő eltérő értelmezésére engednek következtetni

A magyar prózaváltozatról összességében megállapítható, hogy a fordító kreativitása nem haladta meg a kor átlagát. Törekedett a színes előadásra, s teljesítménye felülmúlja például a *Szép Magelóna* (1676) átültetőjének munkáját, de nem éri el Haller János stilisztikai tudatosságát. Kevésbé volt önálló, mint 16. századi lengyel kollégája; messze-
menően tiszteletben tartotta az eredeti mű szövegét, s igyekezett megőrizni annak nyelvi, stílusbeli sajátosságait. Új kifejezőeszközök alkalmazására csak korlátozott mértékben vállalkozott, módszere munka közben is módosult, s nincsenek igazán virtuóz megoldásai. Az élő beszélt nyelv hatása stílusára ugyanúgy kimutatható, mint például a nem túl igényes 18. századi cseh fordításban.¹⁰² Fő érdeme, hogy akkor fordította le ezt az új gazdasági rendszer lehetőségeiről és veszélyeiről alkotott elképzelések szempontjából paradigmatisztikus művet, amikor ezek az elképzelések Magyarországon is időszzerűvé váltak, s előrehaladt a hagyományos életformák felbomlása. A fordító a kora újkori német irodalom egyik jelentős alkotását tette hozzáférhetővé a magyar olvasó számára, s munkájával hozzájárult az elbeszélő próza magyarországi tekintélyének növeléséhez.

A fordítások irodalomközvetítő és -teremtő szerepe a magyar irodalom minden korszakában igen magasra értékelhető. A 17. század közepén átmenetileg csökkent az eredeti művek aránya, s megnőtt a fordítások és adaptációk szerepe. A *Fortunatus*-fordítás jelentőségét növeli, hogy olyan fikció- és valóságértelmezést, irodalmi eljárásokat és funkciókat közvetített, amelyek alapvetőek voltak a regény megszületésében.¹⁰³ Ehhez járul, hogy alapul szolgált számos további kiadásnak: elindította a prózaregény magyarországi „népkönyvvé” és népszerű olvasmánnyá válásának folyamatát, melynek során az eredeti szöveget jelentősen leegyszerűsítették, átalakították és alkalmazták a megváltozott társadalmi, erkölcsi elképzelésekhez, új stilisztikai normákhoz és nyelvhasználati követelményekhez.

Az első kiadás változatlan szövege még három alkalommal látott napvilágot: 1689-ben Lőcsén Brewer Sámuel,¹⁰⁴ 1703-ban Bécsben Endter Márton¹⁰⁵ és 1778-ban Pesten Royer Ferenc kiadásában.¹⁰⁶ Ezt követően több mint hatvan évig nem jelent meg új edíció, majd az 1840-es évektől fametszetekkel illusztrált, népszerű ponyvaátdolgozások készültek, először német, majd magyar nyelven. Ezek fő sajátossága, hogy – két kivételtől eltekintve – két részre osztják az elbeszélést, s a nyomtatványok egyik csoportja *Fortunatus*, a másik *Fortunatus fiainak történetét* tartalmazza. A német és a magyar nyelv-

¹⁰² HRABÁK (6. jegyzet), 761–762.

¹⁰³ Vö. *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 21.

¹⁰⁴ RMK I, 1375.

¹⁰⁵ Példánya: Bayerische Staatsbibliothek, München, P. o. rel. 1260/1.

¹⁰⁶ PETRIK II, 129. Az Országos Széchényi Könyvtár példányának (77.514) belső borítóján és előzéklapján kéziratos bejegyzés olvasható az év szerencsétlen napjairól; a példányt egybekötötték egy korabeli Císio-kiadással. – A Pogány Péter által említett 1658-as kiadás nem létezik, az évszám elírás lehet. Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 41.

vű változatokban ugyanazok a fametszetek ismétlődnek, egy részüket kétszer is felhasználták egy nyomtatványon belül.

Az 1651-es magyar szöveget többször átírták, míg a német nyelvű népszerű nyomtatványok szövege egymáshoz képest lényegében változatlan. A részleges ponyvaedíciókat a 19. század második felének legnagyobb kalendárium- és ponyvakiadója, Bucsánszky Alajos,¹⁰⁷ valamint az ő örökségét folytató Rózsa Kálmán jelentette meg Pozsonyban, Pesten, illetőleg Budapesten. A már a reformkorban nagyszabású kiadói tevékenységet folytató Heckenast Gusztáv és az 1872-től főleg népies iratokkal, naptárakkal foglalkozó, Bucsánszky versenytársának számító Méhner Vilmos a teljes szöveget jelentette meg két, egymástól és a Bucsánszky-féle változattól egyaránt jelentősen eltérő feldolgozásban.

A jelenleg ismert példányok alapján a német nyelvű ponyvakiadások sorozata 1842-ben, a magyar nyelvűeké 1861-ben kezdődött.¹⁰⁸ A német nyelvű nyomtatványokon jelölték a kiadás sorszámát, ami arra utal, hogy nem mindegyik edícióból maradt fenn példány. Az I. részből 1842–1876 között három, a II. részből 1842–1900 között négy német nyelvű kiadást ismerünk példány szerint, a címlapok adatai szerint azonban az I. rész 1876-os változata már az ötödik, a II. rész 1900-ban megjelent kiadása már a hatodik kiadás volt. A német nyelvű változatok szövegének és fametszeteinek forrása a Gotthard Oswald Marbach által készített, 1841-ben Lipcsében kiadott népszerű *Fortunatus*-redakció volt. Ennek illusztrációit az ismert grafikus, Ludwig Richter rajzai alapján Jakob Ritschl (R. v. H. = Ritschl von Hartenbach) fametsző készítette. A németországi nyomtatványok illusztrációinak utánmetszése általános gyakorlatnak számított a Bucsánszky-műhelyben, s a Bucsánszky-féle *Fortunatus*-kiadások metszetei az 1841-es lipcsei kiadás ábrázolásai nyomán készültek.¹⁰⁹ A lipcsei előképek és az utánmetszett változatok szerkezete azonos, a részletekben azonban számos kisebb-nagyobb eltérés található. A magyar és a német nyelvű Bucsánszky-féle kiadások ugyanazokat a fametszeteket tartalmazzák.

A magyar nyelvű Bucsánszky-féle részkiadások szövegét közvetlen, népies hangvétel, a fejezetcímek módosítása, a szöveg rövidebb mondatokra és bekezdésekre tagolása, a mondatok következetes átfogalmazása jellemzi. A kifejezésmódot, a mondatszerkesztést és a nyomdai kivitelt egyaránt hozzáigazították a kor egyszerű olvasójának igényéhez.

¹⁰⁷ KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumművelődéstörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., 1989, 113–145. Bucsánszky kiadta számos további nemzetközi elbeszélő téma népszerű feldolgozását. Vö. pl. *Geschichte von den vier Heymonskindern*, Pest, 1868 (3. Auflage); *Geschichte von der edlen und schönen Melusina, welche ein Meerwunder und des Königs Helmas Tochter war*, Pest, 1860 (3. Auflage); *Geschichte von der schönen Magelone und dem Ritter Peter mit den silbernen Schlüsseln*, Pest, 1871 (5. Auflage). Vö. továbbá LENGYEL András, *Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mese-mondó (1886–1904)*, MKsz, 98(1982), 40–50; GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők X. Heckenast Gusztáv (1833–1873)*, MKsz, 36(1929), 147–152.

¹⁰⁸ Megállapításaim az Országos Széchényi Könyvtár állományának példányain alapulnak.

¹⁰⁹ A lipcsei kiadásból a szegedi Somogyi Könyvtárban található példány. Jelzete: H. F. 415 4/23. A példányra vonatkozó adatért Tüskés Annának, a képanyag rendelkezésre bocsátásáért Szőkefalvi Nagy Erzsébetnek tartozom köszönettel. Az „R. v. H.” monogram feloldásához lásd *Die Monogrammisten*, IV, bearb. v. K. G. NAGLER, fortges. v. A. ANDRESEN, München, 1871, 1072. – Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 339.

Ettől eltérő szövegváltozatot közöl az 1870-re datált Heckenast-féle teljes edíció, s mindezekről eltér Tamás Péter teljes szövegű új feldolgozása, Méhner Vilmos 1876-os kiadásában. A Heckenast-féle változat a kiadó *Mese könyvecske* c. sorozatában, *Ifjúsági regény* alcímmel látott napvilágot. Ebben a többszínnyomású borítóval ellátott nyomtatványban a fejezetcímeket szövegtagoló nyomdadíszek helyettesítik, s a párbeszédek mindig új sorba tördelve jelennek meg. Tamás Péter tizenkét, római számmal jelölt, cím nélküli fejezetre tagolta az elbeszélést; az I–VI. fejezet Fortunatus, a VII–XII. fejezet a fiúk történetét tartalmazza. Ez a változat Méhner Vilmos *Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára* című, népszerű olvasmányokat tartalmazó, 69 tagból álló füzet sorozatának 30. darabjaként látott napvilágot.¹¹⁰ 1876–1885 között Tamás ezenkívül kb. egy tucat „elbeszélést”, „történeti elbeszélést” és „igaz történetet” írt a sorozat számára, köztük a Faust-történet és Theodor Körner *Toni* c. három felvonásos darabjának feldolgozását.¹¹¹

Mindezen kiadások jelentőségét az adja, hogy egyrészt a *Fortunatus*-népkönyvek Európa-szerte nagy hatással voltak a mesehagyomány alakulására és a különböző elbeszéléstípusokkal kontaminált folklór szövegváltozatok létrejöttére.¹¹² Másrészt kimutathatóan hatottak a romantika irodalmára. Bár a magyar irodalomban nem születtek Tieck, Bauernfeld és Collin Fortunatus-drámáival, Uhland epikus töredékével összevethető munkák,¹¹³ s Fortunatus története nem inspirált olyan rangú műveket, mint például az *Árgirus* által ösztönzött *Csongor és Tünde* és a *János vitéz*, nem mellékes körülmény, hogy Arany János szalontai diákéveinek olvasmányai között ott volt a *Fortunatus* is.¹¹⁴

¹¹⁰ PETRIK Géza, *Magyar könyvészet 1886–1900: Az 1886–1900. években megjelent magyar könyvek, térképek és atlaszok összeállítása*, I. Bp., 1908, 632–633, 835–836; vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII. Bp., 1909, 1262–1263.

¹¹¹ Pogány Péter a sorozatban megjelent *Faust*-feldolgozást Tamás Péternek tulajdonítja: POGÁNY (50. jegyzet), 44; Petrik Géza azonban Nógrády Tihamér neve alatt írja le a nyomtatványt: PETRIK, 632, 14. sz. Az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusa a Petrik-féle sorozatban különböző álnevek alatt leírt művek közül Tamás Péter neve alatt tartja nyilván a 11., 14., 17. és 18. számúakat, köztük a *Faust*-feldolgozást. – A Heinrich von Kleist *Die Verlobung von Sankt Domingo* c. novellájára visszanyúló Körner-mű azonosításáért Kovács Kálmánnak tartozom köszönettel.

¹¹² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Sp. 10–11.

¹¹³ LÁZÁR 1890, 389–398.

¹¹⁴ ARANY János *Összes művei*, XVI, *Levelezés*, 2 (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1982, 554–565, itt: 555–556. Arany 1855. június 7-én Gyulai Pálhoz írt levelének vonatkozó részét idézi POGÁNY (50. jegyzet), 278. – További kutatás feladata annak eldöntése, játszott-e bármilyen szerepet a *Fortunatus* 19. századi ponyvakiadásainak sorozata és a hősök névazonossága az 1525. évi rákosi országgyűlésen hűtlen kezeléssel vádolt, bebörtönzött, majd szabadon engedett kincstartó, Fortunatus Imre történetének különböző műfajú irodalmi feldolgozásai (Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Balázs Sándor, Molnár Ákos művei) keletkezésében. – Kovács Vilma, a pszichoanalízis budapesti iskolájának tagja, Ferenczi Sándor legközelebbi munkatársa, majd hagyatékának gondozója nevéhez fűződik a *Fortunatus*-történet tudomásom szerint egyetlen pszichoanalitikus értelmezése: Vilma KOVÁCS, *Das Erbe des Fortunatus*, *Imago*, 12(1926), 321–327; magyar fordítása: Uő, *Fortunatus öröksége*, összeáll. SZILÁGYI Júlia, bev. Judith DUPONT, utószó SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István, Bp., 1993, 23–30. A tanulmányt, melyben Fortunatus és Andolosia történetének szimbolikáját a tudattalan megnyilvánulásaként, az ún. herekomplexus (kasztrációs komplexus) feldolgozásaként értelmezi a szerző, nem tartja számon a germanisztikai szakirodalom.